

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XV ƏSR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA DÖVRÜN İCTİMAİ-TARİXİ, MƏDƏNİ HADİSƏLƏRİNİN ƏKSI

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Könül Həmid qızı Hacıyeva**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri doktoru, dosent
Fəridə Əhəd qızı Əzizova

Rəsmi opponətlər: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
Möhsün Zelləbdin oğlu Nağısoylu

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor
Tehran Əlişan oğlu Mustafayev

filologiya elmləri doktoru, professor
Sənan Məmmədəli oğlu İbrahimov

filologiya elmləri doktoru, professor
Tərlan Aslan oğlu Quliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05-Dissertasiya şurası.

Dissertasiya
şurasının sədri:

akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşması və inkişafında əhəmiyyətli rol olmuş şairlərin yaradıcılıqlarının dövrün ictimai-tarixi, mədəni mənzərəsi kontekstində araşdırılması onların ümumi və səciyyəvi cəhətlərinin, fərqli keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, Orta əsr şairlərinin bir-birindən əxz etdiyi və bir-birinə ötürdüyü xüsusiyyətlərin öyrənilməsinə şərait yaradır. Bu tədqiqat işində Nemətullah Kişvəri, Cahanşah Həqiqi, Həbib, Əfsəhəddin Hidayət, Bədr Şirvani, Şah Qasım Ənvar, Hamidi, Xəlili kimi şairlərin ədəbi irsi haqqında daha öncə aparılmış araşdırmalara nəzər yetirilmişdir. Onların yaradıcılıqlarında işlənən ictimai, tarixi mövzuların bədii təqdimi təhlilə cəlb edilmişdir. Adı çəkilən Azərbaycan şairlərinin fars və Azərbaycan dillərindəki əsərlərində istifadə olunan poetik kateqoriyalardan bəhs edilərək onların işlənmə tezliyi və xüsusiyyətləri misallarla göstərilmişdir.

XV əsr Azərbaycan poeziyası daşdığı zəngin məzmun və forma xüsusiyyətləri ilə geniş tədqiqata cəlb olunmamışdır. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasından bəhs edilərkən əksər hallarda XIV və XVI yüzilliklərdə yaşayıb-yaratmış sənətkarlarımızın yaradıcılığına diqqət yönəldilmiş, XV əsr Azərbaycan şairlərinin ədəbiyyatımız qarşısındakı xidmətlərinin, həm öz müasirlərinin, həm də sonrakı əsrlərdə yetişən şairlərin irsinə göstərdikləri əhəmiyyətli təsirin, nəhayət isə bütövlükdə klassik poeziyamızın mövzu və ifadə baxımından zənginləşməsinə verdikləri töhfələrin üzərindən sükutla keçilmişdir. Bu dissertasiyada XV yüzillik Azərbaycan poeziyası özünün az öyrənilmiş istedadlı nümayəndələri, əks etdirdiyi tarixi, ictimai mövzuları, didaktik-fəlsəfi səciyyəsi ilə ilk dəfə olaraq müstəqil elmi araşdırma obyektini kimi tədqiqata cəlb edilmişdir. Sadalanan bütün bu məsələlərə XV əsr Azərbaycan şairlərinin yaradıcılıqlarının müqayisəli tədqiqi fonunda yanaşılması dövr poeziyasının ümumi xarakteri, əsas bədii səciyyəsi haqqında təsəvvürün formalaşmasına imkan verir ki, bu da “XV əsr Azərbaycan poeziyasında dövrün ictimai-tarixi,

mədəni hadisələrinin əksi” mövzusunda tədqiqat işinin yazılmasının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətini və problem mövzu olaraq aktuallığını şərtləndirir.

Araşdırmamızda yaradıcılığına müraciət etdiyimiz şairlərin əsərlərini tədqiqat obyektinə olaraq götürdüyümüz üçün bu əsərlər və onların müəllifləri haqqında bu günə qədər yazılmış elmi işlər, aparılan tədqiqatlar mövzunun işlənmə dərəcəsini müəyyən qədər özündə əks etdirir. XV yüzillikdə yaşamış Azərbaycan şairləri Cahanşah Həqiqi, Həbib, Bədr Şirvani, Hamidi, Əmir Hidayət, Kişvəri, Xəlili, Qasım Ənvar kimi ədəbi simaların həyat və yaradıcılıqları zaman-zaman yerli və əcnəbi tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Həqiqi yaradıcılığının ilk tədqiqatçılarından sayılan Lətif Hüseynzadənin¹ bu sahədə gördüyü işlər xüsusilə təqdirəlayiqdir. Həqiqinin türkcə (azərbaycanca) və farsca yazılmış Divanını üzə çıxardan alim onu tədqiq və tərtib edərək çapa hazırlamışdır. Görkəmli alim Mirzağa Quluzadə² də şairin əsərlərini tədqiq etmiş, Həqiqinin yalnız bir şair kimi deyil, ictimai xadim, dövlət başçısı kimi də Nəsimi ideyalarından bəhrələndiyini yazmışdır. Həqiqi yaradıcılığının tədqiqində böyük alim Zümrüd Quluzadənin³ tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Lakin alimin qənaətlərindən belə aydın olur ki, o, Həqiqinin hürufiliyə bir şair kimi müsbət münasibətini vurğulayarkən bu təlimin sosial-ictimai yükünü, cəmiyyətdə çevriliş, islahat yarada biləcək rolunu və gücünü görməzdən gəlmiş ya da görməmişdir. Şair-hökmdarın qələmə aldığı əsərlərdə hürufilik terminlərinin işlənməsini fərqli baxış bucağından dəyərləndirib izah edən AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovaya isə Həqiqi şeirində bu məsələyə insanın tərənnümü

¹ Hüseynzadə, L. Müqəddimə. Mirzə Cahanşah Həqiqi. Şeirlər / L. Hüseynzadə. – İrəvan: Hayastan, –1966. –103s.

² Quluzadə, M. Böyük ideallar şairi Nəsimi / M. Quluzadə. – Bakı: Gənclik, – 1973. – 138 s.

³ Кулизаде, З. Из истории Азербайджанской философии VII-XVI вв. / З. Кулизаде. – Баку: Азернешр, – 1992. – 235 с.

kontekstindən yanaşıldığı fikrini irəli sürür⁴. Müasir dövrdə Həqiqi yaradıcılığı ilə bağlı f.e.d. Ataəmi Mirzəyevin⁵, gənc tədqiqatçı Xanım Mirzəyevanın⁶ araşdırmaları məlumdur. Həqiqinin irsi İran tədqiqatçıları tərəfindən də araşdırılmış, onun türkçə (azərbaycanca) və farsca əsərləri iranlı nəşirlər tərəfindən nəşr edilmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Firuz Refahi Ələmdari⁷ Həqiqi divanlarına yazdığı müqəddimədə şairin məsnəvi yazmaq bacarığını yüksək qiymətləndirərək onu Mövlana Cəlaləddin Ruminin layiqli davamçısı hesab etmişdir. Alim XV əsr Azərbaycan şairi Xəlilinin yaradıcılığı üzərində də araşdırma aparmış, şairin Divanının yeni əlyazma nüsxəsini üzə çıxararaq əldə olan bir neçə nüsxə əsasında “Xəlilinin Külliyyəti”ni çapa hazırlamışdır. Türkiyəli alimlər arasında da Həqiqi irsinin tədqiqi ilə məşğul olmuş araşdırıcılar vardır. Şairin Türkiyədə çap olunmuş Divanına yazılan ön sözün müəllifi, professor Muhsin Macit⁸ şairin farsca irsini yüksək dəyərləndirmiş, Həqiqinin farsca əsərlərinin çoxluq təşkil etdiyini vurğulayaraq onun öz ana dilində də şeirlər yazmasını təqdir etdiyini bildirmişdir.

Nemətullah Kişvəri də yaradıcılığı müəyyən qədər araşdırmaya cəlb edilmiş orta əsr şairlərimizdəndir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədqiq və tədrisində xüsusi xidmətləri olan Türkiyəli alim İsmayıl Hikmət⁹ Kişvərini həssas və rəvan təbli şair adlandırmışdır. 1946-cı ildə isə tədqiqatçılardan professor Həmid

⁴ Azadə, R. Mənəvi dünənimiz bu günün işığında / R. Azadə. – Bakı: Elm, – 2011. – 596 s.

⁵ Mirzəyev, A. Cahan şah Həqiqi “Divan”ının dünya kitabxanalarındakı əlyazma nüsxələri haqqında // A. Mirzəyev. “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” I Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları, – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 18 noyabr. – 2016. – s. 31-33

⁶ Mirzəyeva, X. Cahan şah Həqiqinin tuyuqları // X. Mirzəyeva. Filologiya məsələləri, №8. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2012. – s.338-343

⁷ Haghghi, M. Dj. Divan of poems (Farsi-Turki) / Haghghi M. Dj.– Tehran: University Central Library Manuscript First Print, – 2006. – p. 22

⁸ Macit, M. Karakoyunlu Cihanşah Hakiki'nin Türkçe şiirleri / M. Macit. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, – 2012. – s.13

⁹ Hikmət, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / İ. Hikmət. – Bakı: Azərənəşr, – 1928. – 290 s.

Araslı Kışvərinin Füzulinin sələflərindən olduğunu qeyd etmişdir. Həmid Araslı¹⁰ Kışvəri haqqında yazdığı tədqiqat əsərində onun şeirinin kədərli məzmunundan, daşürəkli zəmanədən narazı olmasından danışır. Professor Cahangir Qəhrəmanov Kışvəri Divanının elmi təsvirini vermiş, dilçi alim Roza Eyvazova¹¹ Kışvəri əsərlərinin dili haqqında tədqiqat əsəri yazmışdır. Kışvərinin Divanının yeni aşkar edilən daha bir nüsxəsi haqqında Almaniya da yaşayan soydaşımız Məhəmmədəli Hüseyni¹² məlumat vermiş və əlyazmanın İranın Məclisə-Şurayə-İslami kitabxanasında saxlandığını bildirmişdir. Müasir dövrdə Leyla Bayramova “Nemətullah Kışvərinin farsca “Divan”ının ideya-tematik və bədii-üslubi xüsusiyyətləri”¹³ mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası müdafiə etmişdir.

XV əsr Azərbaycan şairi Həbibinin yaradıcılığını görkəmli alim, orta əsrlər ədəbiyyatımızın, xüsusilə də Nəsimi irsinin tədqiqatçısı Mirzağa Quluzadə¹⁴ araşdırmışdır. O, Həbibini yaradıcılığını səciyyələndirən cəhətlərə diqqət çəkmişdir. Həbibinin şairlik istedadının bütün şeir janrlarında müvəffəqiyyətlə parladığını görən görkəmli ədəbiyyatşünas Fuad Köprülü¹⁵ onun özündən sonra yaranan poeziyaya əhəmiyyətli təsirini xüsusi vurğulamışdır. Türkiyəli tədqiqatçı Həbibinin birmənalı şəkildə hürufi şairi olduğunu, hürufizmi təbliğ etdiyi fikrini irəli sürmüşdür. Orta yüzilliklər fəlsəfi fikrinin tanınmış tədqiqatçısı Zümrüd Quluzadə Həbibinin dövrümüzədək gəlib çatmış bir neçə əsəri əsasında qənaətlərini ümumiləşdirərək nəzəri

¹⁰ Araslı, H. Füzulinin sələflərindən Kışvəri // H. Araslı. – Bakı: Elm və Təhsil. Ədəbiyyat məcmuəsi, – 1946, II c., – s.305-308

¹¹ Eyvazova, R. Kışvəri “Divan”ının dili / R.Eyvazova. – Bakı: Elm, – 2005, – 370 s.

¹² Hüseyni, M. Kışvərinin türkcə əsərləri / M. Hüseyni. – Berlin: Ədəbiyyat qəzeti, – 12 oktyabr. – 2009, – s.3

¹³ Bayramova L. Nemətullah Kışvərinin farsca “Divan”ının ideya-tematik və bədii-üslubi xüsusiyyətləri. / L. Bayramova. Filologiya [üzrə] fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı, – Bakı: –2021. –28, [1] s.

¹⁴ Quluzadə, M. Böyük ideallar şairi Nəsimi / M. Quluzadə. – Bakı: Gənclik, – 1973, – 138 s.

¹⁵ Köprülü, M.F. Habibi hayatı və eserləri / M. F. Köprülü. – İstanbul: Darülfünun Edebiyat Fakültesi Məcmuəsi, C.8, – 1932. – s.133

cəhətdən insanın Tanrı ilə vəhdətinə əsaslanan sufi-hürufi simvolikasının onun ədəbi irsinə xarakterik olduğunu qeyd etmişdir¹⁶. Müasir dövrdə Həbibî yaradıcılığının yorulmaz tədqiqatçısı Gülçin Babayevanın araşdırmaları da diqqətəlayiq elmi işlərdəndir. Alimin “Həbibî”(həyatı və sənəti) adlı monoqrafiyası¹⁷ bu orta əsr şairimizin ömür yolunu və poetik irsini işıqlandıran sanballı tədqiqat əsəridir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz dövrün istedadlı şairlərindən olan Əmir Hidayət geniş oxucu kütləsinə məlum olmasa da, şairin irsinin öyrənilməsində bir sıra addımlar atılmışdır. Vaxtilə Cəlaləddin Dəvvani, Sam Mirzə, Ruzbehan Xunci, Katib Çələbi şair haqqında məlumat vermişlər. Xaricdə Vladimir Minorski, Etye, Zeynəb Qorxmaz, Əbdülqadir Qaraxan, Yavuz Akpınar kimi alimlər, ölkəmizdə isə Əzizəğa Məmmədov və Aida Paşalı Hidayət yaradıcılığının tədqiqi ilə məşğul olmuşlar.

Dövr ədəbiyyatının parlaq simalarından biri Xəlili təxəllüsü ilə tanınan Azərbaycan şairidir. Onun şairlik fəaliyyətinin böyük bir hissəsi Osmanlı dövləti ərazisində keçdiyi üçün əsərləri Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının diqqət mərkəzində olmuş, haqqında dissertasiya və məqalələr yazılmışdır. Türkiyəli alim Ömər Bayram¹⁸ Xəlilinin əsərlərinin Azərbaycan dilinin özəlliklərini daşdığını, vətən həsrətindən bəhs etdiyini vurğulamışdır. Şair və onun ədəbi irsi haqqında tanınmış tədqiqatçı Azadə Musabəylinin¹⁹ də araşdırmaları vardır. Türkiyədə Xəlilinin “Fəraqnamə” əsərinin mühüm tədqiqatçılarından olan Orhan Kamal Tavuqçu, Vəsfî Mahir Kocatürk, Günay Kut, Cemil Gülsərənin xidmətlərini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Doktor Əhməd Kavaklıyazı²⁰ Xəliliyə məxsus hesab edilən şeir nümunələri haqqında

¹⁶ Кулизаде, З. Из истории Азербайджанской философии VII-XVI вв. / З. Кулизаде. – Баку: Азернешр, – 1992. – с.237

¹⁷ Babayeva, G. Həbibî: həyatı və sənəti /G. Babayeva. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2018.- 95 s.

¹⁸ Bayram, Ö. Anadolu sahasında Azərbaycanlı şairlər. // Ö. Bayram. – Bakı: Journals of Qafqaz University, Number15, – Spring, – 2005. – s. 89.

¹⁹ Musabəyli, A. Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si. / A. Musabəyli. – Bakı: Nurlan, – 2010. – 382 s.

²⁰ Kavaklıyazı, A. 15.yüzyılın şairlərindən Diyarbakırlı Halilî'nin şiirleri // A.

yazmışdır.

XV yüzilliyin qüdrətli şairlərindən olan Şah Qasım Ənvar yaradıcılığı ilə də bir sıra alimlər məşğul olmuşlar. Klassik ədəbiyyatımızın yorulmaz tədqiqatçısı Çingiz Sasani Qasım Ənvarın yaradıcılığında sufi panteist ideyalarının olması səbəbindən əhatəli araşdırmaya cəlb olunmadığını qeyd edir²¹. Alim şairin təzkirə müəllifləri tərəfindən daha yaxşı tanındığı qənaətindədir. Bu klassik şairimizin fəlsəfi görüşlərini təhlil edən alim Zümrüd Quluzadə²² onun hürufiliyə münasibətini ətraflı araşdırmışdır.

Araşdırmalarda Hamidi təxəllüslü şairimizin yaradıcılığına da münasibət bildirilmişdir. Elmi fəaliyyətinin böyük bir qismini Füzuli irsinin araşdırılmasına həsr edən yorulmaz tədqiqatçı, fil.ü.f.d. Zəkulla Bayramlı²³ şairin Divanını təhlilə cəlb edərək əsərlərinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri, poetik tərz, bədii səciyyəsi haqqında öz elmi mövqeyini bildirmişdir. Türkiyəli tədqiqatçılardan İsmayıl Ünver²⁴ Hamidinin Azərbaycan türkcəsində qələmə aldığı şeirlərin az, farsca şeirlərinin sayca daha çox olduğunu qeyd etmişdir.

XV yüzillik ədəbiyyatının daha bir parlaq nümayəndəsi olan Bədr Şirvani yaradıcılığı da keçən əsrin sonlarından başlayaraq ciddi araşdırmaya cəlb edilmişdir. Müasir dövrdə şair və onun bədii irsi haqqında ilk tədqiqatı görkəmli alim Əbülfəz Rəhimov aparmış, Bədr Şirvaninin Özbəkistan Respublikası Elmlər Akademiyasının Şərqsünəslıq institutunun kitabxanasında qorunub saxlanılan farsca şeirlər Divanını Moskvada nəşr etdirmişdir²⁵. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademikləri Həmid Araslı, Əbdülkərim Əlizadə Bədr Şirvaninin yaradıcılığına nəzər salmış, onun gözəl zövqlü söz ustadı

Kavaklıyazı. – Konya: Selcuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 34, – 2015. – s.1-88.

²¹ Sasani, Ç. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir / Ç. Sasani. – Bakı: Elm, – 2007. – s.271

²² Кулизаде, З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане / З. Кулизаде. – Баку: ЭЛМ, – 1970. – 265 с.

²³ Bayramlı, Z. Füzuli...və... / Z. Bayramlı. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2018. – 328 s.

²⁴ Ünver, İ. Hamidi'nin Türkçe Şiirleri // İ. Ünver. – Ankara: Türkoloji Dergisi, C. 6, Sayı-1, – 1974. – s. 199

²⁵ Ширвани Б. Диван. / Б. Ширвани. – Москва: Наука, –1985. –754с.

olduğunu qeyd etmişlər. Əlyar Səfərli və Xəlil Yusiflinin müəllifləri olduğu “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Bədr Şirvani haqqında məlumat verilmişdir²⁶. Şairin dövrü, mühiti, ömür yolu və poetik irsi barədə geniş tədqiqat işi isə tərəfimizdən yerinə yetirilmişdir. 2007-ci ildə hazırladığımız “Bədr Şirvani” adlı monoqrafiya²⁷ nəşr edilmiş, 2008-ci ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyimiz “Bədr Şirvaninin həyat və yaradıcılığı” adlı dissertasiya işinin müdafiəsi baş tutmuşdur.

Göründüyü kimi, mövzu ona ayrı-ayrı aspektlərdən yanaşılaraq müxtəlif elmi araşdırmalarda qismən yer verilməklə az və ya çox dərəcədə işlənmişdir ki, bu da ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsində əhəmiyyətli işdir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini XV əsr Azərbaycan poeziyasının səkkizə yaxın nümayəndəsinin türkcə (azərbaycanca), farsca şeirlər Divanı, qəzəl, qəsidə, rübai, məsnəvi və s. şeirləri təşkil edir. Dissertasiyada təhlilə cəlb edilən şeirlər arasında məzmun və forma nöqteyi-nəzərindən, dövrün tarixi, ictimai, mədəni hadisələrini əks etdirməsi baxımından paralel və müqayisələr aparılmışdır.

Tədqiqatın predmetini isə XV yüzillik saray ədəbiyyatında tarixi motivlərin müəyyən edilməsi, təhlili, dövrün ictimai hadisələrinin bədii yaradıcılıqda təqdiminin araşdırılması, XV əsr Azərbaycan şeirində işlənən əsas janrlar və əsərlərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin müqayisəli tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi poeziyada tarixi məqamların əksini, ictimai mühitin ədəbiyyata təsirini, XV əsr ədəbiyyatında özünü qabarıq göstərən təriqət meyilləri və dini-fəlsəfi görüşlərin poetik düşüncədə qoyduğu izləri misallarla göstərərək təhlil etmək, XV əsr şairlərinin insan əxlaqı, şəxsiyyət ucalığı, dünya və həyatla bağlı fəlsəfi səciyyəli mülahizələrini müqayisəli şəkildə araşdırmaq, dövrün poeziyasında daha çox işlənən janrları, onların işlənmə xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, XV əsr poeziyasının dil və

²⁶ Səfərli, Ə. Yusifli, X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı / Ə. Səfərli, X. Yusifli. – Bakı: Ozan, – 2008. – s. 330-333

²⁷ Hacıyeva, K. Bədr Şirvani / K. Hacıyeva. – Bakı: Ağrıdağ, – 2007. – 160 s.

üslub baxımından tədqiqinə diqqət yönəltməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı elmi-nəzəri vəzifələrin həlli nəzərdə tutulur:

- XV əsr Azərbaycan poeziyası haqqında məlumat verən ilkin ədəbi-tarixi məxəzləri müəyyənləşdirib sistemli şəkildə göstərmək, təzkirə və şeir məcmuələrindəki mühüm məlumatların xarakterik cəhətlərini qeyd etmək;

- Dövrün sənətkarlarının müasirləri ilə bağlı bədii-estetik təəssüratlarını müəyyənləşdirərək onların ədəbi zövqlərini əks etdirən qənaətləri təhlilə cəlb etmək;

- XV yüzillik şairləri haqqında müasir tədqiqatlarda yer alan fikir və mülahizələri analiz etmək və onların yaradıcılığına həsr olunan elmi araşdırmalardakı mühüm nəticələrin əhəmiyyətini göstərmək;

- Dövr ədəbiyyatını mövzu və mahiyyət baxımından doğru səciyyələndirmək üçün dövrün ictimai-siyasi, mədəni mühitinin düzgün təhlil edilməsi;

- XV yüzillik Azərbaycan ədəbi mühitini xarakterizə edən əsas cəhətləri qeyd etmək. Əsrin şairlərinin yaradıcılıqlarının, sənətə münasibətlərinin və mövcud ədəbi cərəyanların ədəbi mühitin formalaşmasındakı rolunu müəyyənləşdirmək;

- XV əsrdə Azərbaycanda inkişaf etmiş saray şeiri, nümayəndələri, saray ədəbiyyatı ənənələrini gözdən keçirib təhlil etmək. Şairlərin yaradıcılığının saray mühitindən əxz etdiyi zənginlik və yenilikləri göstərmək. Saray mühitinin dövrün ədəbiyyatına qazandırdığı müsbət keyfiyyətləri təyin edib misallar üzərində təhlil aparmaq;

- Dövrün şairlərinin fəaliyyət göstərdikləri tarixi-siyasi şəraitlə bağlı əsərlərində yaratdıqları dolğun bədii təsəvvürə münasibət bildirmək. XV yüzillik şairlərinin şeirlərində tarixi motivlərin üstünlük təşkil etməsinin səbəblərini göstərmək. Təsvir edilmiş ayrı-ayrı tarixi epizod və hadisələri, əsər daxilində verilən maddeyi-tarixləri təhlil etmək;

- XV əsr Azərbaycan poeziyası nümayəndələrinin dövrün siyasi və mədəni proseslərinə münasibəti və bu proseslərdə bilavasitə iştirakını araşdırmaq.

-Sözgedən yüzillikdə Azərbaycan şeirinin başlıca problematikası və mövzularını araşdırmaq. Həyatın başlıca

reallıqlarının dövrün ədəbi əsərlərində əks olunmasına dair elmi-nəzəri mülahizələri tədqiqata cəlb etmək. XV yüzillik Azərbaycan poeziyasında dünyəvi motivlərin güclənməsini şərtləndirən tarixi-ictimai şəraitin şairlərin poetik düşüncəsinə təsirini araşdırmaq. Dövrün ədəbi-ictimai həyatının poeziyada bədii təqdim xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərək təhlil etmək;

-Sənətkarların didaktik-fəlsəfi, irfani görüşlərinin bədii yaradıcılıqda yeri və rolunu müəyyən etmək. Tədqiqat işində XV əsr şairlərinin ictimai-fəlsəfi fikirlərindəki ümumi və fərqli cəhətləri vurğulamaq, dövrün ədəbi ənənələri içərisində təsəvvüfün yeri və şairlərin yaradıcılığında sufizm motivləri haqqında mülahizələri gözdən keçirmək. Şah Qasım Ənvar, Əmir Əfsəhəddin Hidayətullah bəy, Nemətullah Kişvəri, Cahənşah Həqiqi, Həbib, Hamidi, Xəlil və Bədr Şirvani yaradıcılığında dövrün tarixi, ictimai və fəlsəfi mühitini əks etdirən məqamları təhlilə cəlb etmək;

- XV əsr Azərbaycan poeziyasında çox istifadə olunan janrları və onların işlənmə xüsusiyyətlərini qeyd etmək. Dövr ədəbiyyatının janr baxımından müxtəlifliyini, çoxəsrlik poeziyamızın sonrakı yüzilliklərdəki janr, forma və məzmun istiqamətlərinin dəqiqləşməsində oynadığı rolu müəyyənləşdirmək;

- Dili və poetik ifadə tərziləri ilə seçilən sənətkarların XV əsr Azərbaycan şeirinin inkişafındakı rolunu müəyyən etmək və üslublardakı ümumi cəhətləri göstərmək. Tədqiqat prosesində şairlərin hər birinin yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə biruzə verən üslubi xüsusiyyətləri vurğulamaq, dil və ifadə nöqtəyi-nəzərindən müəyyən edilən özünəməxsusluqları qeyd etmək. Azərbaycan anadilli şeirinin inkişafında XV yüzillik şairlərimizin rolunu faktlar və nümunələrlə əsaslandırmaq;

- Bədii vasitələrin dövr ədəbiyyatındakı işlənmə tezliyi və özəlliklərini müəyyən etmək, saray şeir məclislərinin şairlərin sənətkar kimi yetişməsində və şeirdə zəngin poetik obrazların yaranmasındakı rolunu əsaslandırmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işinin yazılmasında tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Araşdırma zamanı tarixilik prinsipinə riayət edilərək tipoloji-müqayisəli təhlil metoduna əsaslanılmış, faktların təhlili prosesində deduktiv və induktiv metodlara

üstünlük verilmişdir. Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsaslarını filologiya elmi sahəsindəki milli və ümumbəşəri dəyərlər, ədəbi-bədii materialın sistemli şəkildə araşdırılması təşkil edir. Dissertasiya işində şeirlərin daxil olduğu divanların ən mükəmməl hesab edilən nüsxələri əsas götürülərək orijinal mətnlər üzərində tədqiqat aparılmışdır. Araşdırma zamanı nəzəri cəhətdən Azərbaycan, Türkiyə, İran, Rusiya və Avropa alimlərinin fikirlərinə istinad edilmiş, tanınmış alimlərin nəzəri-metodoloji səciyyəli mülahizələrinə yer verilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- XV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmasında ilkin ədəbi-tarixi məxəzlərin (təzkirələr, cümlələr, salnamələr, nəzirə məcmuələri), müasirlərinin dövrün şairləri haqqındakı qənaətlərinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi. XV əsr Azərbaycan poeziyasının tədqiqi tarixinə nəzər salarkən müasir dövrdə bu sahədə bir sıra elmi araşdırmaların aparıldığına baxmayaraq dövrün əsas ədəbi nümayəndələrinin zəngin yaradıcılığının yetərincə öyrənilmədiyini görürük ki, buradan da XV yüzillik şairlərimizin irsinin daha əhatəli tədqiqata cəlb edilməsi ehtiyacı doğur;

- XV əsr mühüm tarixi, ictimai, mədəni hadisələrin baş verdiyi, dövrün ədəbiyyatının da bu hadisələrdən təsirlənməklə bərabər müəyyən ictimai-mədəni mühitin formalaşmasında rol oynadığı bir tarixi dönmə olaraq xarakterizə edilməlidir. Dövrün ictimai-siyasi, mədəni mühiti düzgün təhlil edilərsə, XV əsr Azərbaycan poeziyası mövzu və mahiyyət baxımından doğru qiymətləndirilə bilər;

- XV yüzillik Azərbaycan ədəbi mühitinin daha öncəki əsrlərin ədəbi ənənələri əsasında inkişaf etməklə yanaşı, daha çox məsnəvi yazılması, nəzirə yaradılması kimi cəhətlərlə səciyyələnməsi. XV yüzillik ədəbi mühiti zəngin poetik irs və təcrübədən bəhrələnmək yeni bədii müstəvidə inkişaf etmiş və özündən sonrakı əsrlərin poeziyasına əhəmiyyətli təsirini göstərmişdir;

- XV yüzillik Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığının saray mühitindən mövzu və forma əlvanlığı əxz etməsi;

- XV əsr Azərbaycan şairlərinin müasiri olduqları dönmənin mühüm tarixi hadisələrindən bəhs edərək həmin tarixi-siyasi şərait haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa nail olması. XV yüzillik

şairlərinin əsərlərində əsas yeri tarixi motivlərin tutması faktı. Bu motivlər şeir daxilində ayr-ayrı tarixi epizodların təsviri, tarixi şəxsiyyətlərin adlarının qeyd olunması və maddeyi-tarixlərin yazılması ilə ifadə edilmişdir;

- XV yüzilliyin poeziyasında dünyəvi motivlərin güclənməsini şərtləndirən tarixi-ictimai şəraitin şairlərin poetik düşüncəsinə əhəmiyyətli təsirini göstərməsi. XV əsr Azərbaycan poeziyasında aktual ictimai mövzuların, müəlliflərin ictimai baxışlarının əks olunması. Bu yüzillikdə təsəvvüfün geniş yayılması dövrün başlıca ictimai hadisəsi kimi şairlərin yaradıcılığında da öz parlaq təcəssümünü tapmış, sufi dünyagörüşü və təsəvvüf simvolikası ictimai fikirlərin poeziyada ifadə olunmasında vasitə rolunu oynamışdır;

- XV əsrin Şah Qasım Ənvar, Əmir Əfsəhəddin Hidayətullah bəy, Nemətullah Kişvəri, Cahanşah Həqiqi, Həbib, Hamidi, Xəlili və Bədr Şirvani kimi şairlərinin yaradıcılığı dövrün tarixi, ictimai və fəlsəfi mühitini əks etdirən məqamlarla zəngindir. Dövrün şairlərinin insan əxlaqı, şəxsiyyət uralığı, dünya və həyatla bağlı fəlsəfi xarakterli mülahizələri onların mütəfəkkir şəxsiyyətlərini araşdırıb işıqlandıрмаğa imkan verir;

- Tədqiqata cəlb edilən dövrün ədəbiyyatında ən işlək janrların qəzəl və məsnəvi olması. XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatı çoxəsrlik poeziyamızın sonrakı yüzilliklərdəki janr, forma və məzmun istiqamətlərinin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli və həlledici rol oynamışdır;

- XV əsr poeziyasının dil və üslub baxımından da diqqəti cəlb etməsi. Şairlərin hər birinin yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə biruzə verən üslubi xüsusiyyətlər, dil və ifadə nöqtəyi-nəzərindən özünəməxsusluqlar vardır. Azərbaycan anadilli şeirinin inkişafında XV yüzillik şairlərimizin rolu danılmazdır. Dövrün şairlərinin bir çoxu (Həqiqi, Kişvəri, Həbib, Hamidi, Bədr Şirvani) saray mühitində fəaliyyət göstərdiyindən onların orada qurulan şeir məclislərində iştirakı əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, şairlər ən müxtəlif bədii ifadə və təsvir vasitələrindən yararlanaraq, maraqlı poetik obrazlar yaradaraq XV yüzillik Azərbaycan poeziyasının forma və məzmun baxımından zənginləşməsinə xidmət etmişlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk

dəfə olaraq müstəqil elmi araşdırma obyektini kimi seçilən XV əsr Azərbaycan poeziyasının tədqiqi işində aşağıdakı yeniliklər əldə edilmişdir:

- Haqqında bəhs edilən yüzilliyin poeziyası dövrün ictimai-tarixi, mədəni mənzərəsi kontekstində ilk dəfə olaraq bu dissertasiyada sistemli şəkildə tədqiqatə cəlb edilmişdir;

- XV yüzillik Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı müqayisəli şəkildə ilk dəfə olaraq bu dissertasiyada tədqiq edilmişdir;

- Sözügedən dövr poeziyasının əks etdirdiyi tarixi, ictimai mövzular, didaktik-fəlsəfi məzmun ilk dəfə olaraq müstəqil elmi araşdırmaya cəlb edilmişdir;

- XV əsrin səkkiz divan şairinin yaradıcılığında klassik poetikanın ənənəvi təsvir və ifadə vasitələrinin işlənməsi ilk dəfə olaraq bir dissertasiyada sistemli şəkildə tədqiq olunmuş, eyni dövr şairlərinin müraciət etdikləri poetik vasitələrin türkcə (azərbaycanca) və farsca şeirlərdəki işlənmə xüsusiyyətləri (özünəməxsusluqları) bir tədqiqat işində araşdırılmışdır;

- Tədqiqat zamanı ilk dəfə olaraq XV əsr Azərbaycan poeziyasında “çar dər çar” şeir şəklinin işlənməsi araşdırılmış, sözügedən dövrdə bu şeir şəklinə müraciət edən şairlər göstərilərək, şeirləri üzərində təhlillər aparılmışdır. Azərbaycanda haqqında ayrıca araşdırmaların olmadığı bu şeir şəklinin şairlərin öz xüsusi ustalıklarını göstərə bildikləri müəyyən bir poetik tərz olduğu dissertasiyada vurğulanaraq, haqqında ətraflı izah və müqayisəli şərh verilmişdir ki, bu da sözügedən dövrün poeziyasını səciyyələndirən elmi yenilikdir;

- Tədqiqat işində XV əsr Azərbaycan şairlərinin anadilli şeirləri ilə yanaşı ilk dəfə olaraq Cahanşah Həqiqinin, Qasım Ənvarın və Bədr Şirvaninin farsca divanları doktorluq dissertasiyası səviyyəsində araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın başlıca müddəə və nəticələrindən orta əsrlər ədəbiyyat tarixinin, orta əsrlər tarixinin, xüsusilə də Azərbaycan poeziyasının XV əsr mərhələsinin araşdırılması və yazılmasında, yaradıcılığı az öyrənilmiş şairlərin irsinin tanıtılması məqsədilə hazırlanan antologiya və monoqrafiyaların tərtib edilməsində istifadə oluna bilər. Tədqiqat işindən ali məktəblərin filologiya və tarix fakültələrinin proqram, dərslük

və dərş vəsaitlərinin hazırlanmasında yararlanmaq olar.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində müəyyən edilmişdir. Dissertasiyanın fəsilləri ayrı-ayrılıqda şöbənin iclaslarında müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas müddəa və nəticələri iddiaçının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda, xarici ölkələrin nüfuzlu məcmuə və jurnallarında, o cümlədən beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sisteminə daxil olan (Web of Science, ULAKBİM, Crossref, Copernicus) dövri elmi nəşrlərdə, ölkə daxilində və xaricində keçirilən beynəlxalq konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilərək şöbənin tədqiqat istiqamətinə uyğun şəkildə tamamlanmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (30.483 şərti işarə), dörd fəsil (birinci fəsil üç paraqraf - 75.653 şərti işarə, ikinci fəsil üç paraqraf - 77.075 şərti işarə, üçüncü fəsil üç paraqraf - 128.520 şərti işarə, dördüncü fəsil üç paraqraf - 84.911 şərti işarə), nəticə (6.728 şərti işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 405.478 şərti işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi bəhs edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyən edilmiş, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilmiş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Dissertasiya işinin “XV əsr Azərbaycan poeziyasının tədqiq tarixinə bir baxış” adlı birinci fəslə üç paraqraftan ibarətdir:

1.1 İlkin ədəbi-tarixi məxəzlər XV əsr Azərbaycan poeziyası haqqında

1.2 Dövrün sənətkarlarının müasirləri ilə bağlı bədii-estetik təəssüratları

1.3 XV yüzillik şairləri müasir dövr araşdırmalarında

XIII-XIV yüzilliklərdə yeni inkişaf yoluna qədəm qoyan Azərbaycan ədəbiyyatı XV əsr şairlərinin sayəsində mövzu və ifadə baxımından daha da püxtələşərək yeni keyfiyyətlər qazandı ki, bu da sonrakı yüzilliklərdə yetişən ədiblərimizin yaradıcılığına güclü şəkildə təsir etdi. Bu fəsildə XV əsr Azərbaycan poeziyasının tədqiq tarixindən bəhs olunmuşdur. Həmin yüzilliyin şairləri və onların əsərləri ilə bağlı orta əsrlərdə və müasir dövrdə yazılan vacib məlumatlar, ədəbi-tənqidi fikirlər təhlilə cəlb edilmişdir.

Fəslin **“İlkin ədəbi-tarixi məxəzlər XV əsr Azərbaycan poeziyası haqqında”** adlı birinci paragrafında ədəbiyyat tarixində XV əsr Azərbaycan poeziyasının xüsusi yeri olduğu vurğulanmışdır. Anadilli şeirimizin yüksək inkişaf yoluna qədəm qoyduğu, təsəvvüf ədəbiyyatının parlaq nümunələrinin yarandığı bu dövrün zaman-zaman təzkirəçilərin və alimlərin diqqətini çəkdiyi qeyd edilmişdir. Dövrün ədəbi mənzərəsini tam təsəvvür etmək üçün həmin müəlliflərin əsərlərinin zəngin qaynaq rolunu oynadığı, onlar arasında təzkirələrin xüsusi əhəmiyyət daşıdığı vurğulanmışdır. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında dəqiq məlumat verən mənbələr olması etibarilə Dövlətsah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra”, Sam Mirzənin “Təhfeyi-Sami”, İbrahim Mirzənin “Fərhəngi-İbrahimi”, Əhdi Bağdadinin “Gülşənüş-şüəra”, Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix”, Əlişir Nəvainin “Məcəlisün-Nəfais” təzkirələri mühüm əsərlər hesab edilir. Orta Asiya ədəbi mühitində ərsəyə gələn təzkirələrdən XV yüzillikdə Hüseyn Bayqaranın vəziri olmuş Əmir Kəmaləddin Hüseyn Qazurqahinin “Məcəlisül-üşşaq”, XVI əsr müəllifi Həsənxoca Nisarinin “Müzəkkirül-əhbab”, XVII yüzillik ədibi Məhəmməd Bade Məlixə Səmərqəndinin “Müzəkkirül-əshab” əsərlərini qeyd etmək olar. Bu baxımdan Kastamonlu Lətifinin, Sadiq bəy Sadiqinin, Əbu Talib xan Təbrizinin, Məhəmmədəli Tərbiyətin təzkirəçilik xidmətləri də diqqətəlayiqdir. Akademik İsa Həbibbəyli ədəbi-tarixi məxəzlər və onların müəlliflərinin ədəbiyyat tarixindəki rolu barədə yazır: *“Orta əsr təzkirəçiləri, bir növ, ədəbiyyat tarixçilərinin vəzifələrini yerinə yetirmişlər. Bu mənada təzkirəçilik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin*

bünövrəsi hesab oluna bilər. Salmaməçilik tarixə, təzkirəçilik ədəbiyyat tarixinə dair mötəbər mənbəşünaslıq nümunəsidir”²⁸. Ədəbiyyatda şüəra təzkirələri adlanan əsərlər şairlər haqqında ilkin qaynaqlardır. Bunlar arasında bioqrafik səciyyə daşıyan qaynaqlar da xüsusi qeyd edilməlidir. XV əsr Azərbaycan şairlərinin də bir çoxunun şöhrət qazandığı Osmanlı divan ədəbiyyatı mühitini əks etdirən bəzi bioqrafik qaynaqlar da mövcuddur. Daşkəprüzadə Əhməd Əfəndinin “Şəqayiqün-Numaniyə”, Əli Mustafa Əfəndinin “Kühül-əxbar”, Katib Çələbinin “Fəzləkə”, “Kəşfüz-zünun”, Osmanzadə Əhməd Talibin “Hədiqətül-mülük”, “Hədiqətül-vüzərə”, “Dövhatül-Məşayix”, Şeyxizadə Əhməd Nazif Əfəndinin “Riyazün-nükəbə”, Əhməd Rəsmi Əfəndinin “Hamilətül-Kübərə”, Nəfəzadə İbrahim əl-Hüsünün “Təzkirətül-xəttatin”, Məhməd Əsəd Əfəndinin “Ətrabül-Asar” əsərləri bioqrafik və bibliografik səciyyəli belə mənbələrdəndir. Bu əsərlər orta əsrlərdə Ağqoyunlu, Səfəvi və Osmanlı dövlətləri ərazilərindəki mədəni mühit barədə informasiya ilə zəngin olmaq baxımından dəyərli qaynaqlardır. Türkiyəli alim Cihan Okuyucunun *“Bəzən biografik məlumatlar üçün divanlar da qaynaq olmuşdur*”²⁹ fikri əksər hallarda öz təsdiqini tapır, desək yanlışdır.

Digər bir ədəbi-tarixi məxəz də orta əsrlərdə “Şahnamə” tərzində yazılan əsərlərdir. Şairlərin XI-XII yüzilliklərdən başlayaraq qələmə aldıkları “Danışməndnamə”, “Battalnamə”, “Qəzanamə”, “Zəfənamə”, “Fəthnamə”, “Qəzavatnamə”, “Cihadnamə” kimi əsərlər məhz belə mənbələrdəndir. XV əsrə aid məxəzlərdən bəhs ediriksə, həmin yüzillikdə yazılması bir ənənəyə çevrilmiş “Qəzavatnamə” adı ilə tanınan əsərləri xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. Dövrün mədəni mühitini əks etdirən ədəbi məxəzlərdən biri də şeir və nəzirə məcmuələridir. Orta əsrlərdə “Məcməün-nəzair”, “Camiün-nəzair”, “Mətəliün-nəzair”, “Pərvanə bəy məcmuəsi” kimi topluların hazırlandığı məlumdur. Məcmuələrdə verilən nəzirə şeirlər müqayisəli araşdırma üçün əvəzsiz materialdır.

²⁸ Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri / İ. Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 2019. – s.14

²⁹ Okuyucu, C. Divan Edebiyatı Estetiği / C. Okuyucu. – İstanbul: Kapı yayınları, –2010. – s. 156

Ədəbiyyat tarixi ilə bağlı mənbələrə nəzər yetirdikdə XV yüzillikdə hazırlanan nəzirə məcmuələrinin sayca az olduğunu görürük. Onlardan biri də tərtibçisi naməlum olub Osmanlı divan şairlərindən yeddisinin iki yüzdən qəzəlini ehtiva edən, əsasən də Əhməd Paşanın və Şeyxinin şeirlərinə yazılmış nəzirələrdən ibarət məcmuədir. Əhməd Paşanın da öz növbəsində müasiri olan Azərbaycan şairi Xəlilinin qəzəlinə nəzirə yazdığını nəzərə alsaq, onun yaradıcılığının biz Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqatçıları üçün də maraq kəsb etdiyini deyə bilərik. Məcmuədə şeirlərinə yazılmış nəzirələrin daxil edildiyi Şeyxi də həm Azərbaycan ədəbiyyatından təsirlənmiş, həm də sonrakı dövrlərdə Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına öz təsirini göstərmiş sənətkarlardandır. Belə ki, onun “Xosrov və Şirin” məsnəvisi ədəbiyyat araşdırıcılığında Nizami Gəncəvinin eyniadlı əsərinin türkcə tərcüməsi hesab olunur. Azərbaycan şairləri Xəlili və Füzuli isə öz əsərlərində Şeyxinin adını çəkmiş, onun şairlikdə qüdrət sahibi olduğunu vurğulamışlar. Nəzirə məcmuələri əsasən XV yüzillikdən etibarən tərtib edilməyə başlanmışdır. Buna səbəb orijinal əsərlərə ən çox nəzirələrin həmin əsrdə yazılmasıdır.

Bu fəslin **“Dövrün sənətkarlarının müasirləri ilə bağlı bədii-estetik təəssüatları”** adlanan ikinci paragrafında dövrün sənətkarlarının müasirlərinin yaradıcılığı ilə bağlı bədii-estetik təəssüatlarına yer verilmiş, XV yüzillikdə yaşayıb-yaratmış söz ustalarının əsərlərində rast gəlinən ədəbi-bədii mülahizələrə diqqət yetirilmişdir. Şairlərin bir-birinə münasibətlərində mübaligəli və ya qərəzli məqamların da ola biləcəyini nəzərə almaqla bu cür yanaşmaların özü belə ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində gözdən qaçırılmayacaq qədər əhəmiyyət kəsb edir. XV yüzillikdə öz dövrünün həm şairi, həm də alimi kimi tanınan bir sıra şəxsiyyətlərin başqa ədiblər haqqında dedikləri də bu baxımdan mühüm informasiyadır. Göstərilən dövrə nəzər saldıqda orta əsrlər ədəbiyyatının və elminin qüdrətli nümayəndəsi Əlişir Nəvainin, Əbdürrəhman Caminin və digərlərinin diqqətəlayiq sənət dəyərləndirmələrini görürük. Klassik ədəbiyyatın bu məşhur simalarının XV əsr Azərbaycan şairləri Sah Qasım Ənvar, Cahənşah Həqiqinin sənəti haqqında söylədikləri fikirlər ədəbiyyat tədqiqatçıları üçün qiymətlidir. Həqiqinin əsərləri ilə tanış olan böyük fars şairi Cami oradakı beytləri hikmət xəbərçisi adlandırmış, onların

həm zahiri, həm də mənəvi sirləri öyrətdiyini qeyd etmişdir. Türk çığatay ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əlişir Nəvainin də öz azərbaycanlı müasirləri – XV yüzilliyin istedadlı şairləri barədə bir çox diqqətəlayiq fikirləri vardır ki, onlar ədiblərin yaradıcılıqlarının öyrənilməsində bir mütəxəssis mövqeyi olaraq əhəmiyyətliyədir. Həmin fikirlərin əsasən Nəvainin təzkirələrində yer aldığı məlumdur ki, bu da XV əsrdə Azərbaycan şairlərindən bəzilərinin Herata yerləşib Herat ədəbi mühitində yazıb-yaratması ilə bağlı idi. Mövzu ilə bağlı oxuyuruq: *“Hələ XIV əsrin ikinci yarısı XV yüzilliyin birinci rübündə yaşayıb-yaratmış Qasım Ənvarın ictimai-ədəbi fəaliyyətinin böyük bir mərhələsi bu şəhərdə keçmişdi. Qaynaqlarda, elə Əlişir Nəvainin “Məcəlis ün-nəfais”ində, Lətif təzkirəsində, Əhdi Bağdadi “Gülşən üş-şüəra”sında, Sadiqinin “Məcmə ül-xəvas” əsərində Xülqi, Ziyai, Əlləhini kimi əslən Azərbaycandan olan və Herat şeir məclislərində Nəvai təsiri ilə yazıb-yaradaraq ad qazanan sənətkarların haqqında bəhs edilir, onların Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin inkişafındakı mövqeyi və bu əlaqələri şərtləndirən amillər açıqlanır”*³⁰. Əbdürrəhman Caminin öz müasiri olan XV əsr Azərbaycan şairi Şah Qasım Ənvar haqqında verdiyi məlumatlar da diqqətimizi çəkir. Onun qeydlərindən ki, Qasım Ənvarın dəfələrlə Herat, Bəlx və Xorasana getdiyini, əsrin mütəsəvvif və mütəfəkkirlərindən Bəhaəddin Məhəmməd, Nəsrəddin Əbidullah kimi irfan sahibləri ilə görüşüb söhbət etdiyini öyrənirik. Caminin bu qeydlərindən iranlı tədqiqatçı Ziyaəddin Səccadi özünün *“مبانی عرفان و تصوف”* (İrfan və təsəvvüfün qaynaqları) adlı kitabında bəhs edir³¹. Z.Səccadinin sözlərinə görə, Caminin Qasım Ənvarla şəxsən tanışlığını və onun bu azərbaycanlı şair-mütəfəkkirlə bağlı qənaətlərini əks etdirən fikrlər Caminin müəllifi olduğu *“Nüfhət-ül-üns”* əsərində yer almışdır.

³⁰ Azadə, R. Mənəvi dünənimiz bu günün işığında. / R. Azadə. – Bakı: Elm, – 2011. – s. 107

³¹ سجادی، س. ض. مبانی عرفان و تصوف / س. ض. سجادی. – تهران: سپیده احرار، – 1372. – ص. 207

XV yüzillik poeziyamızın bir başqa istedadlı nümayəndəsi Xəlili haqqında isə nəinki öz dövründə sonrakı əsrlərdə onun sənətindən təsirlənən qələm sahibləri də söz açmışlar. Əsrinin bir çox şairləri kimi onun da yaradıcılığı XVI yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatına və Türk Osmanlı divan şeirinə təsir göstərmişdir. Şairin İranda nəşr olunmuş “Külliyat”ına Şərqşünas alim Sənan İbrahimovun yazdığı giriş sözündə deyilir: *“Xəlili haqqında ən böyük dəyəri Füzuli vermişdir. Füzuli “Leyli və Məcnun” məsnəvisində qeyd edir ki, dostlar məni yoxlamaq üçün “Leyli və Məcnun” əhvalatını yazmağımı istəyirlər. Sonra əlavə edir ki, türk dilində Əhmədi, Şeyxi, Xəlili və Riyazi kimi romantik məsnəvi yazan böyük incə və duyğulu şairlər olduğu yerdə belə iş çox qabiliyyət və incəlik istəyir”*³². XV yüzilliyin istedadlı şairi Nemətullah Kişvəri də şairlərlə zəngin bir ədəbi mühitin formalaşmış olduğu zamanda yazıb-yaratmışdır. Kişvəri əsərlərində Nəvainin, Həbibinin adını çəkərək sənətinin onların sənətindən geri qalmadığını vurğulamışdır.

Orta əsr şairlərimizin böyük bir qismi haqqında məlumat verən Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində XV əsr Azərbaycan şairi Bədr Şirvani barədəki hissədə onun müasiri Mövlana Məhəmməd Katibinin də adı çəkilir³³. Bədr Şirvani Torşizi nisbəsi ilə tanınan bu şair haqqında öz Divanında maraqlı məlumat verir. Onun yazdığı çoxsaylı maddeyi - tarixlərdən biri məhz Katibinin ölüm tarixi barədədir. Katibi Torşizi Azərbaycan şairi sayılmasa belə, XV əsr Azərbaycan saray şeirinin görkəmli nümayəndəsi Bədr Şirvaninin ədəbiyyat haqqında fikir mübadiləsi apardığı və vəfatı ilə bağlı məlumat verdiyi bir ədəbi sima olması baxımından diqqətimizi cəlb etməyə bilmir. Şairin Divanında XV yüzillik Azərbaycan tarixinin və ədəbiyyatının tanınmış siması Mirzə Cahanşah Həqiqi barədəki qeydlər isə xüsusilə maraqlıdır. Nəzərə alsaq ki, Qaraqoyunlu

³² علمداری، ف. ر. کلیات اشعار ترکی و فارسی خلیلی قزوینی. - تهران : ساوالان ایکیڈمی، - 1400، ص. 32 -

³³ Tərbiyət, M. Danışməndani-Azərbaycan / M. Tərbiyət. - Bakı: Azərnəşr, - 1987. - s. 44

dövlətinin qurucusu Qara Yusif və oğlu İsgəndər dəfələrlə hər tərəfə, o cümlədən Şirvana qarətədicə hücumlar etmiş, Şamaxı və digər şəhərləri viran qoyaraq əhalisini qanına qəltan etmişlər və bu məqamlar şirvanlı şair Bədr tərəfindən nifrətlə anılmışdır, şairin Cahanşahdan əsərlərində hörmət və rəğbətlə bəhs etməsi onun həqiqətən də qurub-yaradan, kor-koranə qəsbkarlığa qarşı çıxan eyni zamanda da ağıllı siyasətlə, məqsədyönlü həmlələrlə dövlətinin sərhədlərini genişləndirən bir cahangir olduğunu göstərir. Şair Bədr Şirvaninin Cahanşaha müraciətlə yazdığı bəzi şeirləri vardır ki, bunların, çoxu şeir məclislərində ərsəyə gəlmişdir. Bədr Şirvaninin özü haqqında yazılanlar da onun yaradıcılığının doğru-düzgün və lazımınca araşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Şairin Divanının sonunda başqa şair tərəfindən yazıldığı güman edilən iki maddeyi-tarix verilmişdir. Bunlardan birinə iki, digərinə isə səkkiz beyt daxildir. Bədr Şirvaninin ölüm tarixini bildirən həmin maddeyi-tarixlərdən alınan nəticəyə görə, şair 26 noyabr 1450-ci ildə dünyasını dəyişmişdir. Seyid Əzim Şirvani özünün “Nazimin ifadəsi” adlı şeirində bir çox şirvanlı şairi yad etdiyi kimi Bədrin də adını çəkmişdir.

Nəzərdən keçirilən bütün bu məqamlar göstərir ki, şairlərin həyatının, sənət fəaliyyətinin, yetişdiyi, yazıb-yaratdığı ədəbi mühitin araşdırılmasında onların müasirlərinin fikirləri, verdikləri qiymət müəyyən rol oynayır və tədqiqatlarda nəzərə alınmalıdır.

Fəslin **“XV yüzillik şairləri müasir dövr araşdırmalarında”** adlı üçüncü paragrafında XV yüzillikdə yaranan poeziya və onun yaradıcıları haqqında XX əsrin əvvəllərindən etibarən bu günə qədər aparılan tədqiqatlar göstərilmiş, əldə edilən nailiyyət və gözə çarpan çatışmazlıqlar qeyd edilmişdir. XV əsr şairlərimiz haqqında əhatəli və sistemli şəkildə araşdırmalara XX yüzilliyin əvvəllərindən başlanıldığı məlumdur. Dövrün ədəbiyyatının tədqiqi istiqamətində XV əsr Azərbaycan poeziyasının başlıca nümayəndələrindən olan Mirzə Cahanşah Həqiqi haqqında araşdırmalar diqqətimizi çəkir. Görkəmli alim Lətif Hüseynzadə³⁴ Həqiqi irsinin tədqiqində mühüm işlər görmüşdür. Nəsimi yaradıcılığının araşdıran görkəmli alim Mirzəğa

³⁴ Hüseynzadə, L. Müqəddimə. Mirzə Cahanşah Həqiqi. Şeirlər / L. Hüseynzadə. – İrəvan: Hayastan, –1966. –103s.

Quluzadə³⁵ də şairin əsərlərini tədqiq edərkən Həqiqi irsi haqqında da gəlidiyi qənaətləri ortaya qoymuşdur. Cahanşah Həqiqinin şair və hökmdar şəxsiyyətini xarakterizə edən düşüncə və ideyaları fəlsəfi yanaşma ilə də təhlil edilmişdir. Bu sahədə görülən işlərdən böyük alim Zümrüd Quluzadənin araşdırmaları xüsusi qeyd edilməlidir³⁶. Görkəmli filosof-tədqiqatçı Həqiqinin öz şəxsində birləşdirdiyi sənətkar və siyasətçi tərəflərini hürufilik təliminin xüsusiyyətləri fonunda necə inkişaf etdirdiyini izləyərək dəqiq, dolğun nəticələrə gəlmişdir. Şair-hökmdarın yazdığı əsərlərdə hürufilik terminlərinin işlənməsini fərqli baxış bucağından dəyərləndirib izah edən AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovə Həqiqi şeirində bu məsələyə insanın tərənnümü kontekstindən yanaşıldığını vurğulayır³⁷. Müasir dövrdə f.e.d. Ataəmi Mirzəyevin Həqiqinin Divan nüsxələri ilə bağlı araşdırmaları vardır³⁸. Gənc tədqiqatçı Xanım Mirzəyeva müasir oxucuya Həqiqinin rübailəri kimi təqdim edilən şeirlərin əslində tuyuq olması məsələsinə aydınlıq gətirmişdir³⁹. Həqiqi irsi İran tədqiqatçıları tərəfindən də araşdırılmış, onun istər farsca, istərsə də türkcə (azərbaycanca) yazdığı əsərləri lazımı şəkildə qiymətləndirilmişdir. İranlı ədəbiyyatşünas Firuz Refahi Ələmdari Həqiqi divanlarına yazdığı müqəddimədə şairin məsnəvi yazmaq bacarığından bəhs edir⁴⁰. Həqiqinin irsi təkcə Azərbaycan və İranda deyil, Türkiyədə də ədəbiyyatşünasların diqqətini çəkmişdir. Türkiyəli alim professor Muhsin Macit qeydlərində Həqiqinin fars dilində yazılmış əsərlərinin sayca kifayət qədər çox olduğunu vurğulayır

³⁵ Quluzadə, M. Böyük ideallar şairi Nəsimi / M. Quluzadə. – Bakı: Gənclik, – 1973. – 138 s.

³⁶ Кулизаде, З. Из истории Азербайджанской философии VII-XVI вв. / З. Кулизаде. – Баку: Азернешр, – 1992. – 235 с.

³⁷ Azadə, R. Məsnəvi dünənimiz bu günün işığında / R. Azadə. – Bakı: Elm, – 2011. – s. 94

³⁸ Mirzəyev, A. Cahan şah Həqiqi “Divan”ının dünya kitabxanalarındakı əlyazma nüsxələri haqqında // A. Mirzəyev. “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” I Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları, – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 18 noyabr. – 2016. – s. 31-33

³⁹ Mirzəyeva, X. Cahan şah Həqiqinin tuyuqları // X. Mirzəyeva. Filologiya məsələləri, №8. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2012. – s.338-343

⁴⁰ Haghghi, M. Dj. Divan of poems (Farsi-Turki) / Haghghi M. Dj.– Tehran: University Central Library Manuscript First Print, – 2006. – 22 p.

və onun öz ana dili olan türkcədə (Azərbaycan dilində) də şeirlər yazıb-yaratmasını rəğbətlə qarşılayır⁴¹.

XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Kişvəri haqqında tədqiqatlara yer verilmişdir. Türkiyəli alim İsmayıl Hikmət Kişvərini həssas və rəvan təbli şair adlandırmışdır⁴². 1946-cı ildə isə tədqiqatçılardan akademik Həmid Araslı Kişvəridən “Füzulinin sələflərindən biri” deyə bəhs etmişdir⁴³. 1976-cı ildə professor Cahangir Qəhrəmanov Kişvəri Divanının elmi təsvirini vermiş, 1983-cü ildə dilçi alim Roza Eyvazova⁴⁴ Kişvəri əsərlərinin dili haqqında tədqiqat əsəri yazmışdır. Kişvərinin Divanının yeni aşkar edilən daha bir nüsxəsi haqqında Almaniyada yaşayan soydaşımız Məhəmmədəli Hüseyni məlumat vermiş və əlyazmanın İranın Məclisə-Şurayə-İslami kitabxanasında saxlandığını bildirmişdir⁴⁵. Müasir dövrdə Leyla Bayramova “Nemətullah Kişvərinin farsca “Divan”ının ideya-tematik və bədii-üslubi xüsusiyyətləri” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası müdafiə etmişdir⁴⁶. Görkəmli alim Mirzəğa Quluzadə⁴⁷ Həbibini irsini əhatəli şəkildə tədqiq etmiş, yaradıcılığını səciyyələndirən cəhətlərə diqqət çəkmişdir. Tanınmış ədəbiyyat tədqiqatçısı Fuad Köprülü⁴⁸ Həbibinin öz sənətkarlıq qabiliyyətini şeirin bütün janrlarında sınağını, onun hər beytdə, hər misrada bir şair kimi müvəffəq olduğunu və sonrakı yüzilliklərin poeziyasına ciddi şəkildə təsir etdiyini vurğulayırdı. Orta yüzilliklər fəlsəfi fikrinin tanınmış

⁴¹ Macit, M. Karakoyunlu Cihanşah Hakiki'nin Türkçe şiirleri / M. Macit. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, – 2012. – s. 13

⁴² Hikmət, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / İ. Hikmət. – Bakı: Azərənəşr, – 1928. – 290 s.

⁴³ Araslı, H. Füzulinin sələflərindən Kişvəri // H. Araslı. – Bakı: Elm və Təhsil. Ədəbiyyat məcmuəsi, – 1946, II c., – s.305-308

⁴⁴ Eyvazova, R. Kişvəri “Divan”ının dili / R.Eyvazova. – Bakı: Elm, – 2005, – 370 s.

⁴⁵ Hüseyni, M. Kişvərinin türkcə əsərləri / M. Hüseyni. – Berlin: Ədəbiyyat qəzeti, – 12 oktyabr. – 2009, – s. 3

⁴⁶ Bayramova L. Nemətullah Kişvərinin farsca “Divan”ının ideya-tematik və bədii-üslubi xüsusiyyətləri. / L. Bayramova. Filologiya [üzrə] fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı, – Bakı: –2021. –28, [1] s.

⁴⁷ Quluzadə, M. Böyük ideallar şairi Nəsimi / M. Quluzadə. – Bakı: Gənclik, – 1973, – 138 s.

⁴⁸ Köprülü, M.F. Habibi hayatı ve eserleri / M. F. Köprülü. – İstanbul: Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, C.8, – 1932. – s.133

tədqiqatçısı Zümrüd Quluzadə Həbibinin dövrümüzədək gəlib çatmış bir neçə əsəri əsasında qənaətlərini ümumiləşdirərək nəzəri cəhətdən insanın Tanrı ilə vəhdətinə əsaslanan sufi-hürufi simvolikasının onun ədəbi irsinə xarakterik olduğunu vurğulamışdır⁴⁹. Müasir dövrdə Həbibinin irsinin yorulmaz tədqiqatçısı Gülçin Babayevanın araşdırmaları da diqqətəlayiq elmi işlərdəndir. Alimin “Həbibini” (həyatı və sənəti) adlı monoqrafiyası⁵⁰ bu orta əsr şairimizin ömür yolunu və poetik irsini işıqlandıran sanballı tədqiqat əsəridir. XV yüzillik Azərbaycan poeziyasının istedadlı nümayəndəsi Əmir Hidayət də müasir araşdırmalarda yaradıcılığı diqqət çəkən şairlərimizdəndir. Araşdırıcı alim Aida Paşalı Əmir Əfsəhəddin Hidayətin məlum nüsxələrini tutuşduraraq Divanın tekstoloji-filoloji tədqiqi ilə bağlı sistemləşdirmə aparmış, “Əfsəhəddin Hidayət və “Divan”ı” adlı monoqrafiya ilə Hidayət irsinin öyrənilməsinə dəyərli töhfə vermişdir⁵¹. Türkiyənin tanınmış alimi, klassik ədəbiyyat tədqiqatçısı Əbdülqadir Qaraxan Əfsəhəddin Hidayətin Divanındakı şeirlərin yüksək bədii məziyyətlərini nəzərə alaraq Hidayətin “Füzuli müjdəli şair” olduğunu vurğulamışdır⁵². Digər türkiyəli tədqiqatçı Yavuz Akpınar isə əsərlərindən birində Kişvəri ilə yanaşı Hidayətin də Azərbaycan poeziyasının təkmilləşməsində özünəməxsus rolu olduğunu qeyd etmiş, onların “*Füzuliyə bir zəmin*” hazırladıqları fikrini irəli sürmüşdür⁵³. Xəlili təxəllüsü ilə tanınmış məşhurlaşan Azərbaycan şairinin əsərləri də daim Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının diqqətini cəlb etmişdir. Şair və onun poetik irsi haqqında tanınmış tədqiqatçı Azadə Musabəyli araşdırma aparmışdır. Alim bu yöndəki tədqiqatlarına “Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si adlı kitabda

⁴⁹ Кулизаде, З. Из истории Азербайджанской философии VII-XVI вв. / З. Кулизаде. – Баку: Азернешр, – 1992. – с.187

⁵⁰ Babayeva, G. Həbibini: həyatı və sənəti /G. Babayeva. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2018.- 95 s.

⁵¹ Paşalı, A. Əfsəhəddin Hidayət və “Divan”ı / A. Paşalı. – Bakı: Nurlan, –2011. – 448 s.

⁵² Karahan, A. Eski Türk edebiyatı incelemeleri / A. Karahan. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, – 1980. s.248

⁵³ Akpınar, Y. Azeri edebiyatı araştırmaları / Akpınar Y. – İstanbul: Dergah yayınları, –1994. – s. 25

yer vermişdir⁵⁴. Şairi ədəbiyyat aləminə tanıtdıran onun “Fəraqnamə” və ya “Firqətnamə” adı altında toplanmış şeirləridir. Türkiyədə “Fəraqnamə” əsərinin mühüm tədqiqatçılarından olan Orxan Kamal Tavukçu, Vəsfı Mahir Kocatürk, Günay Kut, Cəmil Gülsərenin xidmətlərini də xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. XV yüzillikdə fəaliyyət göstərmiş sufi şairlərimizdən olan Şah Qasım Ənvarın yaradıcılığı da həm ədəbiyyat, həm də fəlsəfə tədqiqatçılarının nəzərini cəlb etmişdir. Qasım Ənvar irsinin irfani-fəlsəfi tərəflərini dərinlən araşdıran Çingiz Sasani iranlı alimlərin bu sahədəki fəaliyyəti haqqında yazır: “*İran ədəbiyyatı tarixlərində Qasım Ənvarın sufi-ədəbi fikrinin şərhinə müəyyən yer verilsə də Səid Nəfisi onu üçüncü dərəcəli şair bilməmişdir. Onun fikrincə sufi şairləri poeziyada ilkin yerləri tutmurlar*”⁵⁵. Fikrinin davamında bu qənaətlə razılaşmadığını vurğulayan alim şairin təsəvvüfi şeirlərini yüksək qiymətləndirdiyini yazır.

Araşdırmalarda Hamidinin haqqında gəlinən ümumi nəticələrə əsasən yaradıcılığında hürüflük simvolikasına yer versə də tam olaraq hürüfi şairi adlandırılma bilməz. Türkiyəli tədqiqatçılardan İsmayıl Ünver Hamidinin Azərbaycan türkcəsində qələmə aldığı şeirlər haqqında “*Hamidinin türkcə şeirləri, say baxımından farsca şeirlərindən çox azdır*” deyərək, fikir bildirmişdir⁵⁶. Elmi fəaliyyətinin böyük bir qismini Füzuli irsinin araşdırılmasına sərf və həsr edən yorulmaz tədqiqatçı, fil.ü.f.d. Zəkulla Bayramlı da şairin Divanını təhlilə cəlb edərək əsərlərinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri, poetik tərz, bədii səciyyəsi haqqında öz elmi mövqeyini bildirmişdir⁵⁷.

XV yüzillik ədəbiyyatının daha bir parlaq nümayəndəsi olan Bədr Şirvani yaradıcılığı da keçən əsrin sonlarından başlayaraq ciddi araşdırmaya cəlb edilmişdir. Müasir dövrdə şair və onun bədii irsi

⁵⁴Musabəyli, A. Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si. / A. Musabəyli. – Bakı: Nurlan, – 2010. – 382 s.

⁵⁵Sasani, Ç. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir / Ç. Sasani. – Bakı: Elm, – 2007. – s.271

⁵⁶Ünver, İ. Hamidi'nin Türkçe Şiirleri // İ. Ünver. – Ankara: Türkoloji Dergisi, C. 6, Sayı-1, – 1974. – s. 199

⁵⁷Bayramlı, Z. Füzuli...və... / Z. Bayramlı. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2018. – 328 s.

haqqında ilk tədqiqatları görkəmli alim Əbülfəz Rəhimov⁵⁸ aparmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademikləri Həmid Araslı, Əbdülkərim Əlizadə, görkəmli alim Cahangir İbrahimov da Bədr Şirvaninin yaradıcılığına nəzər salmış, onun gözəl zövqlü söz ustası olduğunu qeyd etmişlər. Əlyar Səfərli və Xəlil Yusiflinin müəllifləri olduğu “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Bədr Şirvani haqqında məlumat verilmişdir⁵⁹. XV əsr Azərbaycan poeziyasının tədqiq tarixinə nəzər salmaqla ilkin ədəbi-tarixi məxəzlərin həmin dövr Azərbaycan şairləri haqqında verdiyi məlumatları, dövrün sənətkarlarının müasirləri ilə bağlı bədii-estetik təəssüratlarını və XV yüzilliyin ədəbi nümayəndələrinin irsinin müasir dövr araşdırmalarında tədqiqi məsələsini gözdən keçirmiş olduq. Bütün bunlar orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının bəhs olunan dövrünün araşdırılmasında olduqca əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır⁶⁰.

Tədqiqat işinin **“Klassik Azərbaycan poeziyasının XV əsr mərhələsi”** adlı ikinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir:

⁵⁸ Ширвани Б. Диван. / Б. Ширвани. – Москва: Наука, –1985. –754с.

⁵⁹ Səfərli, Ə. Yusifli, X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı / Ə. Səfərli, X. Yusifli. – Bakı: Ozan, – 2008. – s. 330-333

⁶⁰ Hacıyeva K. Karakoyunlu Cihanshah Hakiki'nin Farsça Divanı üzerine // I. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu bildiri, – Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları. –12-13 Kasım. – 2014, – s.14-18; Kişvəri şeirinin cazibəsi // Dil və ədəbiyyat, – Bakı: BDU-nun mətbəəsi. – 2014. №1(89), – s. 173-177; Əfsəhəddin Hidayət qəzəllərinin ideya-bədii xüsusiyyətləri // Çağımızdan görünən orta əsrlər Prof. R. Azadəyə həsr olunmuş II Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: “Elm”.– 15-16 dekabr. – 2014, – s.188-193; Hamidi şeirlərinin ideya xüsusiyyətləri // – Bakı: BDU-nun mətbəəsi. Dil və ədəbiyyat, –2017. № 1(101), – s. 291-293; XV əsr Azərbaycan şairi Xəlilinin əsərlərinə yazılan nəzirələr haqqında // – Bakı: : “Elm və təhsil”. Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri),– 2017. XXXI cild, –s.113-120; Nəvai irsinin Kişvəri yaradıcılığına təsiri // Alisher Navoiy ijodiy merosining umumbashariyat ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotidagi o'rni mavzusidagi II an'anaviy xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materialları, – Toshkent: “O'zbekiston” – 6-7 fevral. – 2018, – s. 198-201; Nəsimi şeirinin XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri // “Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün” II Beynəlxalq elmi konfransının materialları, – Bakı: “Elm”. – 8-11 dekabr. – 2019, – s. 245-250.

2.1. Dövrün ictimai-siyasi və mədəni mənzərəsi

2.2. Ədəbi mühitin əsas özəllikləri

2.3. XV əsrdə saray ədəbiyyatı ənənələri və aparıcı nümayəndələri

Azərbaycan poeziyasının XV yüzillikdəki inkişafı, bu inkişafı şərtləndirən ədəbi mühitin başlıca cəhətləri, ayrı-ayrı şairlərin poetik təfəkküründə saray şeiri ənənələrinin davam etdirilməsi kimi məsələlər bu fəslin əsas mövzusunı təşkil edir. XV əsri yeni müstəqil dövlətlərin yarandığı, bu dövlətlərin saraylarındakı ədəbiyyata yaradıcı, təşviqedic münasibətin olduğu, mədəniyyətin bütün sahələrinin inkişafına diqqət yetirildiyi dövr kimi səciyyələndirmək olar. Ədəbi mühit bu əsrdə şairlərin həm azərbaycanca, həm də farsca əsərlər yazması, çox sayda nəzirələrin yaranması, saray şeirində ictimai mövzuların daha çox yer alması ilə seçilir.

Fəslin **“Dövrün ictimai-siyasi və mədəni mənzərəsi”** adlanan ilk paragrafında tədqiqat mövzusunə daxil olan məsələləri tam əhatə etmək məqsədilə Azərbaycanın XV əsrdəki tarixi-ictimai mənzərəsi haqqında məlumatı yer verilmişdir. Dövrün ədəbi-mədəni durumunu şərtləndirən mühüm cəhətlərdən bəhs edilmişdir. Belə ki, XV yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarında mərkəzləşmiş güclü dövlətin yaranması zərurəti meydana çıxdıqca bir çox feodal dövlətlərinin, o cümlədən müxtəlif sülalələrin nümayəndələri bu işi öz üzərlərinə götürməyə çalışdılar. Beləliklə, XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın quzeyində Şirvanşahlar dövləti möhkəmləndi, güneyində isə Qaraqoyunlular dövləti yarandı. Mövcud durum Azərbaycan torpaqlarında iqtisadi və mədəni inkişafın sürətlənməsinə rəvac verdi. Görkəmli dövlət xadimi, cəsur sərkərdə və ağıllı diplomat olan Şirvanşah Şeyx İbrahim Şirvanı güclü, müstəqil dövlətə döndərməyi bacardı. İbrahim şahın ölümündən sonra Şirvanı onun oğlu və varisi Şirvanşah I Xəlilullah idarə etməyə başladı. Şirvanşah Xəlilullah çox savadlı, ədəbiyyatı sevən, şücaət göstərməyi xoşlayan, ölkəsində daim abadlıq işləri görməyə çalışan bir dövlət başçısı olmuşdur. Onun hakimiyyəti zamanı Bakıda və şəhər ətrafında çoxlu istehkamlar, su kəhrizləri, hamam kompleksi və s. inşa edilmişdir. Tarixdən bilindiği kimi, XV əsrin ortalarında Şeyx Səfi Ərdəbilinin mənəvi davamçısı olan Şeyx Cüneyd Qaraqoyunlu dövlətinə və Şirvana müharibə elan edir.

Onun məqsədi böyük dövlət yaratmaq idi. Bunu isə o, özünün şiə tərəfdarlarının və ona dəstək olan Ağqoyunlu sülaləsinin köməyinə arxalanaraq Şirvanı və bütün Azərbaycanı tutmaq hesabına həyata keçirəcəkdi. Şirvanşah Xəlilullahə bu müharibədə qalib gəlməyə məhz Qaraqoyunlu Cahanşah yardımçı olur. Sərkərdə və şair Cahanşah Həqiqini biz şeirə, sənətə qiymət verən, ölkəsinin abadlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirən görkəmli sərkərdə, böyük tarixi şəxsiyyət kimi tanıyırıq. O, türkcə (azərbaycanca) və farsca şeirlərini Həqiqi təxəllüsü ilə yazan, sarayında sıx-sıx ədəbi məclislər təşkil edən mütərəqqi bir ziyalı idi.

XV yüzillikdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş dövlətlər arasında baş verən işğalçı yürüşlər, qurulan münasibətlər, həmin dövlətlərin yürütdüyü siyasətlə bağlı məsələlər dövrün ictimai-siyasi, mədəni mənzərəsini formalaşdırırdı. Yaranan sosial-iqtisadi vəziyyətlə bağlı ortaya çıxan xalq etirazları da dövrü səciyyələndirən əlamətlərdən idi. Orta əsrlərdə Şərqdə mədəni fikrin yüksək tərəqqi səviyyəsinə çatması bütün sahələrdə özünü göstərirdi. Riyazi, coğrafi, astronomik biliklərdə əldə olunan nailiyyətlər, rəssamlıq və memarlığın inkişafı Şərqi elm və mədəniyyətin durmadan irəlilədiyi, bəşəriyyət üçün əhəmiyyətli kəşflərin edildiyi əsrarəngiz ələmə, beyin və fikir məhsulu olan sanballı əsərlərin yetişdiyi münbit torpağa çevirirdi. Bu elm və düşüncə ələmində Azərbaycan mədəniyyətinin və onun görkəmli nümayəndələrinin yerini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Xəttatlığın, o cümlədən miniatür sənətinin bənzərsiz nümunələrinin mahir yaradıcıları, musiqi biliciləri məhz savadlı, incə zövqlü, gözəl əl qabiliyyətinə sahib azərbaycanlı sənətkarlar arasından çıxırdı. Müxtəlif mədəniyyət sahələrinin qarşılıqlı əlaqə halında inkişaf etməsi həm də onunla nəticələnirdi ki, ədəbiyyatda olan bədi obrazlar, poetik düşüncə, ideya, dini və fəlsəfi görüşlər rəssamlıq, rəngkarlıq, memarlıq və miniatürçülük kimi sənət sahələrində də öz əksini tapırdı. XV əsrin ictimai-siyasi, mədəni mənzərəsi özündə orta əsrlərin olduqca aktiv bir dönəmini və hadisələrlə zəngin, son dərəcə əhəmiyyətli tarixi şəraitə əks etdirir. Bu vəziyyət istər-istəməz həmin dövr poeziyasında da özünü göstərirdi. Bütün bunlar göstərir ki, dövrün ədəbi simaları ictimai-siyasi, mədəni mühitdən bu və ya digər şəkildə təsirləndikləri kimi, öz fəaliyyətləri ilə o mühitin formalaşmasına da müəyyən töhfələr

verirdilər. Bu mənada dönəmin ictimai-siyasi mənzərəsi ilə tanışlıq ədəbiyyatımızın bu dövr mərhələsinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Bu fəslin **“Ədəbi mühitin əsas özəllikləri”** adlı ikinci paraqrafında ədəbi mühitin başlıca cəhətləri və onun formalaşmasında mühüm yer tutan ayrı-ayrı sənətkarların ümumi yaradıcılığının təhlili aparılmışdır. Orta əsr Azərbaycan şairləri öz yaradıcılıqları, poeziyaya münasibətləri və mövcud ədəbi cərəyanlardan aldıkları təsirlərlə dövrün ədəbi mühitini formalaşdırırdılar. Beləliklə də orta əsrlərdə meydana gəlmiş ədəbi irsin zəngin nümunələrinin bir-birindən ayrılıqda tədqiq olunması onların səciyyəvi xüsusiyyətlərinin tutuşdurularaq, müqayisəli şəkildə araşdırılması ehtiyacını doğurur. Bu, xüsusilə divan müəllifi olan şairlərin yaradıcılıqlarına yanaşmada özünü büruzə verir və araşdırma prosesində divan yaradıcılarının əsərlərinin müəyyən ümumi kontekst çərçivəsində, daha dəqiq desək, Şərq kontekstində tədqiqə cəlb olunmasının vacibliyi məsələsi ortaya çıxır.

Dövrün ədəbi mühiti poeziyada həm türkcənin (azərbaycanın), həm də farscaın bərabər şəkildə işlənməsi ilə də səciyyələndirirdi. XV əsr ədəbi mühitini səciyyələndirən daha bir cəhət isə yaradıcılıqda məsnəvi yazılmasına üstünlük verilməsi idi. Bu əsrdə əsasən dini-əxlaqi-didaktik mövzulu əsərlər – məsnəvilər meydana çıxırdı. Ədəbiyyatda nəzirçiliyin güclənib artması da bu zamana təsadüf etdiyi üçün bu prosesin özü də XV yüzillik ədəbi mühitinin əsas xüsusiyyətlərindən hesab olmalıdır. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaratdığı **“Xəmsə”**yə bir neçə şair tərəfindən (Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Əşrəf Marağayi) bu cür bütöv nəzirə yazılmasına məhz XV yüzillikdə rast gəlinməsi də diqqət çəkməyə bilmir. Başqa şairlərin şeirlərinin təxmis edilməsi də daha çox bu yüzillikdə özünü büruzə verir. Kişvərinin Nəvai şeirinə təxmis etməsini qeyd etmək olar. Deməli, XV əsr ədəbi mühitinin başlıca cəhətlərindən biri də şairlərin keçmiş ədəbi ənənələr üzərində bədii özünəməxsusluq nümayiş etdirməsidir. Məhz bu vurğulanan cəhətlərə görə zəngin poetik irs və təcrübədən bəhrələnərək yeni bədii müstəvidə inkişaf edən XV yüzillik ədəbi mühiti yüksək qiymətləndirilməlidir.

İkinci fəslin **“XV əsrdə saray ədəbiyyatı ənənələri və aparıcı nümayəndələri”** adlı son paraqrafında saray ədəbiyyatı ənənələrinin

yeni yönümdə davamı və onun aparıcı nümayəndələri barədə mülahizələrə yer verilmişdir. Tarixdə özünü şairlik sənətində sınayan çox sayda dövlət başçıları olmuşdur. Bu hal XV yüzillikdə daha çox müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, bu dövrdə söz sənəti və bu sənəti layiqincə bilib, yaşadan sənətkarlar hakim dairələrdə xüsusi ehtiram və diqqət sahibi idi. XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri arasında həm sarayla birbaşa əlaqəsi olan, həm də uzaqdan-uzağa sarayla bağlılığı olan şairlər var idi. Saraya yaxın olmaq isə heç də məddah olmaq, gözüyumulu hakim təbəqənin mənafeyinə xidmət etmək demək deyildi. Saray şairləri ən müxtəlif mövzulara saray əyanlarının gözü ilə baxmağı bacarırdılar. Məhz burada, yəni Şirvanşahlar sarayında, Ağqoyunlu, daha sonra Qaraqoyunlu dövlətinin sarayında şeir məclisləri qurulurdu ki, bunun özü də şairlərin püxtələşməsində böyük rol oynayırdı. XIV-XV yüzilliklərdə dövləti idarə edənlər türk-oğuz əsilli olduqları üçün bu dil sarayda daha geniş işlənir, qələm sahibləri arasında türk dilində yazmaq meyli daha da artırdı. Öz adını daşıyan Qazi Bürhanəddin Əhməd bəyliyi adlı xanədanın qurucusunun, Qaraqoyunlu Cahanşahın, Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun və başqa dövlət başçılarının poeziya vurğunu olub şeir yazdığını yada salsaq, dilçi alim Tofiq Hacıyevin qənaətinin haqlı olduğunu görürük: “...ana dilində yazan sənətkarlar himayə olunur və hökmdarın ana dilində yazdığını görən şairlər bu dildə yazmağa xüsusi cəhd göstərirdilər”⁶¹. Türksöylü hökmdarlardan bir çoxunun saraylarında olduğu kimi, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın hüsurunda da müşairələr keçirilir, bir-birindən maraqlı nəzm nümunələri söylənilərək söz sənətlərinin ixtiyarına verilirdi. İstedadlı şairləri ətrafına toplayan hökmdar bu şeir məclislərində şəxsən fəal şəkildə iştirak etməklə saray ədəbiyyatının inkişafına münbit şərait yaradırdı. Ağqoyunlu sarayının da ədəbi yığıncaqlara “ev sahibliyi ettiyi”ni bilirik. Eyni vəziyyət həmin dövrdə Anadolu bəyliklərinin saraylarında da müşahidə olunurdu. Hökmdar təbəqə türk dilinə təsübkeşliklə yanaşır, şair və alimləri himayə edirdi. Xüsusilə də oğuz türkcəsi XV əsrdə sarayda və məişətdə öz yerini möhkəmlətməmişdi. XV

⁶¹ Hacıyev, T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü) / T. Hacıyev. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1976. – s. 119

yüzdilliyin yetirdiyi məşhur cığatay şairi Əlişir Nəvainin Divanının Ağqoyunlu sarayında üzü köçürülmüş nüsxəsində oğuz türkcəsinə məxsus ifadələrin çoxluq təşkil etməsi buna misaldır.

Saray ədəbiyyatı ənənələri saysız-hesabsız mədhiyələrin yaranması ilə xarakterizə edilir. Saray şairlərinin mədhiyyələrində təriflə yanaşı haqqa-ədalətə səsləmə, düz yola çağırış, qurub-yaratmağa həvəsləndirmə və s. bu kimi müsbət keyfiyyətlər tələqin edilir. Şairlər öz tərifləri ilə hökmdarların üzərinə ciddi məsuliyyətlər qoyur, onları yalnız xeyirxah əməllər görməyə sövq etmiş olurlar. Saray şairləri ifadə etdikləri fikirlərin poetik təqdimatını nə qədər tərif və mədh üzərində qursalar da, müəyyən tarixi, ictimai, mənəvi məsələlərdə öz qəti mövqelərini də ortaya qoyurdular. Saray ədəbi mühiti əsrin Bədr Şirvani, Nemətullah Kişvəri, Həbib, Hamidi, Həqiqi kimi məşhur şairlərinin yaradıcılığına zənginlik, əlvanlıq, mövzu və forma rəngarəngliyi bəxş etmişdir. Buna daha öncə də vurğuladığımız kimi, saraylarda mütəmadi olaraq qurulan şeir məclisləri, hökmdarların qayğısı, sənət sevgisi şərait yaradırdı. Bu fəsilə saray şeiri ənənələrinə münasibət və mövcud qarşılıqlı ədəbi-bədii əlaqələr aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.⁶²

Tədqiqat işinin **“Dövrün ictimai-tarixi hadisələrinin**

⁶² Hacıyeva K. Xəlili yaradıcılığında ictimai mövzuların hürufi dünyagörüşü ilə bağlılığı // – Naxçıvan: ADPU-nun mətbəəsi. Axtarışlar (AMEA Naxçıvan bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu), – 2016. Cild 6, №1, – s. 68-75; Cahənşah Həqiqi məsnəvilərinin yaranmasında Mövlana yaradıcılığının rolu // – Türkiyə: Uluslararası Hakemli Elektron Dergi Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, – 2021. Cild 8 №3, Ek, – s.112-123; Orta əsr Azərbaycan poeziyası və Şərq ədəbi-bədii mühiti (XV əsr ədəbiyyatı əsasında) // – Bakı: “Elm və təhsil”. Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), – 2014. XXV cild, – s. 52-60; Сравнительно-историческое изучение азербайджанской литературы XV века в контексте исследования классической восточной поэзии // – Симферополь: Таврический Национальный Университет. Ученые записки Таврического Национального Университета им. В. И. Вернадского, – 2014. Cild 27 [66], №3, – s.335-344; XV əsr Azərbaycan şairi Bədr Şirvani Əfzələddin Xaqani haqqında // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), –2017. XXX cild, – s. 57-65; Hamidinin türkcə və farsca şeirlərində işlənmiş əsas mövzular haqqında // Uluslararası Şehriyar dil və edebiyat sempozyumu Bildiriler kitabı, – Erzurum: “Atayayınları”. – 23-24 Eylül. – 2021, – s. .165-171;

ədəbiyyatda bədii təqdimi” adlı üçüncü fəslə üç paragrafdan ibarətdir:

3.1. XV yüzillik ədəbiyyatında tarixi motivlər

3.2. Dövrün ictimai hadisələri bədii yaradıcılıqda

3.3. XV əsr şairlərinin fəlsəfi-didaktik görüşləri

Tədqiqat işinin bu fəslində həyatın başlıca reallıqlarının dövrün poeziyasında bu və ya digər şəkildə əks olunmasına dair elmi-nəzəri mülahizələrə münasibət yer almışdır. Poeziyada dünyəvi motivlərin güclənməsi, bunu şərtləndirən tarixi-ictimai şəraitin şairlərin poetik düşüncəsinə təsiri barədə mülahizələrə yer verilmişdir. XV yüzilliklə bağlı mühüm tarixi məqamlar, dövrün təsəvvüf və hürufilik təliminin yayılması kimi başlıca ictimai hadisələri, bu məsələlərə münasibət bildirən şairlərin fəlsəfi-didaktik görüşləri III fəsildə təhlilə cəlb edilən əsas mövzulardır.

Fəslin **“XV yüzillik ədəbiyyatında tarixi motivlər”** adlı ilk paragrafında dövrün şairlərinin əsərlərində işlənən tarixi motivlər təhlilə cəlb olunmuşdur. XV əsr şeirində dövrlə, bu yüzillikdə yetişən şəxsiyyətlərlə və mühüm tarixi hadisələrlə bağlı məqamların əks olunmasına münasibət bildirilmişdir. Ədəbiyyatımızda tarixi əks etdirmə istəyi və ənənəsi hər zaman mövcud olmuşdur. Bu, türklərin ortaq ədəbiyyatının ən qədim dövrlərindən müşahidə edilir. Təsədüfi deyildir ki, Şirvanın və Şirvanşahların tarixinin öyrənilməsində Xaqaninin, Bədr Şirvaninin əsərlərindəki mühüm tarixi əhəmiyyətli məlumatlara əsaslanılmışdır. XV yüzillik Azərbaycan ərazisində kifayət qədər çoxlu tarixi hadisələrin cərəyan etdiyi bir dövr idi. Bu zaman kəsiyində yaşayıb-yaradan şairlərin əsərlərində dünyəvi eşqdən, insanı, həyatı sevməkdən bəhs olunduğu kimi, ictimai, tarixi mövzulara da geniş yer verilir.

Hər şair öz dövrünün tarixi hadisələri fonunda formalaşaraq əksər hallarda yaradıcılığında həmin olayları bu və ya digər dərəcədə əks etdirmiş olur. Məsələn, Məhəmmədli Tərbiyətin “Dənışməndani-Azərbaycan” əsərində oğlu Pırbudağa yazdığı şeirindən gətirilən nümunə Həqiqini bir hökmdar-şair kimi daha dolğun xarakterizə edir. Şeirdən Cahənşahın oğlunun ona qarşı üsyan qaldırdığını, “sultanlıq” taxtına iddia etdiyini öyrənirik. Burada tarixi motivlərin özünü qabarıq şəkildə göstərdiyini görürük. Ata hökmdarla oğul arasında baş verən yersiz münaqişə, anlamsız mübarizə ədəbi əsərə yol tapır. Müdrik və

uzaqgörən sərkərdə Cahanşah oğullarını düz yola çəkməyə çalışaraq düşmənlərin “dəyirmanına su tökməməyə”, qara qüvvələrin “etimadını doğrultmamağa” çağırır.

Tarixi motivlərə bir çox tanınmış sənətkarların əsərlərində yer verilmiş, lakin Şirvanşahların saray şairi olan Bədr Şirvaninin şeirlərində dövrün tarixi daha dəqiq və ətraflı şəkildə əks olunmuşdur. Şair Şirvanşah I İbrahimin və Şirvanşah I Xəlilullahın hərbi yürüşləri haqqında məlumat verir. Bədr Şirvaninin şeirlər Divanında Şirvanşah Xəlilullahın zahiri görünüşü barədə maraqlı məqamlara da rast gəlmək mümkündür. Şairin qəsidələrində dəfələrlə onun zəif bədənli, nəcib quruluşlu bir şəxs kimi təsvir edildiyini görə bilərik. Şairin əsərləri Şirvanşah Xəlilullahın yaxınları haqqında da məlumatlarla zəngindir.

Bədr Şirvani yazdığı şeirlərdə çoxlu coğrafi və toponimik adlara da yer vermişdir ki, bunların bir qismi olduğu kimi dövrümüzədək gəlib çatıb. Onun şeirlər Divanında Ağdaş, Yevlax, Məlhan, Zərdab, Bülbülə, Kürdüvan, Talıstan, Diləmşah, Behaban, Şəhərgah, Ərəş kimi yer adlarının tez-tez işlənməsi həmin yaşayış məntəqələrinin hələ XV əsrdən öncə var olduğunu təsdiq edir. Şair, Qəbələ, Mahmudabad, Dərbənd və digər şəhərlərin tərifinə həsr edilmiş şeirlərində həmin yaşayış məskənlərinin XV əsrdəki vəziyyəti haqqında da geniş informasiya vermiş olur. Bədr Şirvaninin əsərlərində yer alan maddeyi-tarixlər də böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu maddeyi-tarixlərdən Şirvanşahlar sarayı kompleksindəki bir sıra tikililər və dövrün bəzi mühüm hadisələri barədə dəqiq məlumat almaq mümkündür.

XV yüzillik Azərbaycan şairi Nemətullah Kişvərinin əsərləri də bəzi tarixi məqamlardan, mətləblərdən xəbər verir. Şairin özünün yazdığına görə, Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub ona kifayət qədər hörmət göstərmir. Şeirlərindən onun Sultan Yaqubla yaxınlaşmasını istəməyən qüvvələrin olduğu aydınlaşır. Bədxahların cəhdləri nəticəsiz qalmır, hökmdarın şairə qarşı soyuq münasibət göstərdiyini Kişvərinin yazdığı məşhur müxəmməsdən öyrənirik. Hər kəsin öz mövqeyini qorumaq qayğısına məşğul olduğu mürəkkəb bir tarixi zamanda həssas sənətkarın bədbinliyini anlamaq heç də çətin deyil. Kişvəri də müəyyən tarixi-ictimai səbəblər üzündən vətənindən ayrılmaq məcburiyyətində qalmış, bundan doğan kədərini şeir sətirlərində əks etdirmişdir.

Əfsəhəddin Hidayətullah bəy kimi tanınan daha bir orta əsr sənətkarımız öz zəngin həyatı və maraq doğuran fəaliyyəti ilə belə ictimai-ədəbi şəxsiyyətlərdəndir. Yaşadığı illər Ağqoyunlu dövlətinin hakimiyyəti zamanına təsadüf edən bu istedadlı şair eyni zamanda əmir rütbəsi daşmışdır. O, əvvəlcə Uzun Həsənin oğlu Əbülfəth Sultan Xəlil Bahadır xanın, sonralar isə Sultan Yaqubun dərğahında fəaliyyət göstərmişdir. Əmir Hidayət Ağqoyunlu sərkərdəsi Sultan Xəlilin rəhbərlik etdiyi bəzi döyüşlərdə iştirak etmişdir. Hidayət 1473-cü ildə Malatyada gedən döyüşlərdə Ağqoyunlu ordusu tərəfində Osmanlılara qarşı vuruşurdu. O şeirlərində özünün qüdrətli dövlət adamı olduğunu, buna rəğmən taleyin gərdişi ilə Ağqoyunlu sarayında tutduğu vəzifədən haqsızca uzaqlaşdırıldığını qeyd edir. Şairin qəzəllərindən birində isə bir şəhər qəsrinin dolğun təsviri verilmişdir. Bu şeir orta əsrlər Azərbaycan incəsənəti, memarlığı haqqında dolğun məlumat almağa kömək edir. Verilən təsvirdən qəsrin Təbrizdə inşa edildiyi, Gilan daşından tikildiyi, uca tağlara malik olduğu, pillələrinin binanın ətrafına dolandığı və hər bürcündən minlərlə ulduzu seyr etməyin mümkün olduğunu öyrənirik. Hidayət həm hərbi, dövlət adamı, həm də şeirə könül vermiş bir söz-sənət vurgunu olması ilə diqqət çəkən ədəbi-tarixi şəxsiyyətdir.

Xəlilinin “Fəraqnamə” poeması haqqında verilən məlumatlara əsaslanaraq onu şairin ömür yolunun əks olunduğu bir həyat tarixçəsi kimi xarakterizə etmək olar. Əsərdə İstanbul şəhərinin təsviri vardır ki, tarixi əhəmiyyətli məlumat olması baxımından diqqət çəkir. Bəzi mənbələrdə “Firqətnamə” adlanan bu əsərdə Xəlili Əcəmdən İznığə, İznığədən İstanbula gəlməyindən bəhs etmiş, İstanbul haqqındakı təəssüratlarına yer vermişdir.

Hamidi də İsfahanda azərbaycanlı-türk ailəsində dünyaya gəlib burada təhsil alan Azərbaycan şairlərindəndir. O, daha sonralar Türkiyəyə köçməsi səbəbi ilə yaradıcılığını burada davam etdirmiş, dövrün ədəbi mühitində istedadlı qələm sahibi kimi tanınmışdır. Şairin tarixi qaynaq səciyyəli şeirləri haqqında deyilir: “*Qəsidələrin böyük bir qismi Sultan Məhəmməd Fatehə həsr olunsa da, onlara yalnız mədhiyyə xarakterli əsərlər kimi baxmaq olmaz...Şairin şahidi olduğu müharibələr, müharibə zamanı istifadə olunmuş silahlar,*

çalınmış qələbələr, yaşadığı yerlərin iqlim şəraiti, asari-ətiqələri haqqında məlumat verən qəsidələri də vardır ki, onlar tarixi sənəd kimi qiymətlidirlər”⁶³. Şairin şeirlər Divanı tarixi məlumatlarla zəngindir. Onun burada verdiyi təsvirlərdə XV yüzillik Osmanlı tarixinə dair əhəmiyyətli bilgilər yer alır. Hamidinin bəzi şeirlərində isə onun sultanın qəzəbinə tuş gələrək Bursa şəhərinə sürgün edilməsindən və bu hadisənin şairin xatirində buraxdığı kədərli izlərdən danışılır.

XV yüzillik Azərbaycan poeziyasının nümayəndələrinin yaradıcılığını gözdən keçirdikcə onların yaşadıkları tarixi dövrün başlıca hadisələrindən bəhs edərək həmin tarixi şəraitlə bağlı geniş təsəvvür formalaşdırdıklarını gördük. Tarixi motivlər XV yüzillik şairlərinin əsərlərində geniş əhatə olunmuşdur.

Fəslin **“Dövrün ictimai hadisələri bədii yaradıcılıqda”** adlı ikinci paragrafında poeziyada ictimai əhəmiyyətli mövzulara tez-tez müraciətin əsas səbəbləri açıqlanmış, dövrün ən mühüm ictimai hadisələrinin poeziyada əks olunması nümunələr əsasında təhlil edilmişdir. XV əsr airlərinin əsərlərində icimai-fəlsəfi, əxlaqi fikirlərə çox rast gəlinir. Tədqiq etdiyimiz dövrün sənətkarlarını birləşdirən və digər dövr şairlərindən fərqləndirən başlıca cəhət isə təsəvvüf kimi bir ictimai hadisənin düşünən beyinlərə, şüurlara güclü nüfuz etməsi idi. XIV yüzillikdən etibarən daha çox yayılıb özünə tərəfdarlar cəlb edən hürufilik və XV əsrdə böyük vüsət tapmış sufilik də mühüm ictimai hadisə kimi ədəbiyyata öz təsirini göstərməkdə idi. XV əsr şairlərinin əsərlərində ən mühüm yeri təsəvvüf mövzusu tutur. Dövrün poeziyasının parlaq simalarından Həqiqinin, Hamidinin, Həbibinin şeirlərində hürufi şairimiz Nəsiminin, Bədr Şirvaninin, Kişvərinin şeirlərində isə sufi, yəni təsəvvüf ədəbiyyatının təsiri açıq-aydın duyulurdu. Onlar bəzən öz dünyəvi düşüncələrini, ictimai fikirlərini də məhz hürufilik və sufilik pərdəsi altında təqdim edirdilər. XV yüzillik Azərbaycan şairlərinin təsəvvüf şeirləri əksər hallarda fars dilində yaradılmış olsa da, onların ana dilində yazdıqları əsərlərdə də təsəvvüfi istilahlər, sufizmi

⁶³ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / Red. hey. sədri T. H. Kərimli. – Bakı: Elm, – c. 3 – 2009. – s. 267-268

tərənnüm edən məqamlar yox deyil. Qasım Ənvar yaşadığı müddətdə təsəvvüfə təlqin və təbliğ etməklə yanaşı, sufizmdən bəhs edən “Ənisül-arifin” və “Ənisül-Aşiqin” əsərlərini də yazmışdır. XV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatında təsəvvüfi görüşlərini geniş və aydın şəkildə ifadə edən digər bir şairimiz Cahənşah Həqiqidir. Şairin fikrincə, eşq yerin-göyün keşiyində duran sayıq gözətçidir. Həqiqi dünya malına meyl edənlərin deyil, mənəvi zənginliklərə yiyələnməyə çalışanların “arif adamlar” adlandırıldığına diqqət çəkməyə çalışır. Bəşəriyyətin ən böyük bəlası sayılan, yer üzündə çoxlu müharibələrin baş verməsinin əsas səbəbkarı olan hərisliyə, acgözlüyə və istibdada bir hökmdar tərəfindən tənqidi münasibətin bildirilməsi Cahənşah Həqiqinin lirik şeirlər müəllifi olmaqdan əlavə həm də ictimai-siyasi mövzularda dərin, müdrik fikirlər yürüdən mütəfəkkir olduğunu nümayiş etdirir.

Bədr Şirvani irsi də ictimai mövzuların geniş yer verildiyi, ictimai hadisələrin əks olunduğu zəngin poeziyadır. XV yüzillik ədəbiyyatımızın bu istedadlı nümayəndəsi də əsərlərində zəruri bildiyi ictimai məsələlərdən bəhs etmişdir. Bədr Şirvani də digər mütərəqqi şairlər kimi şeirlərində heç zaman aktuallığını itirməyən sosial ədalət məsələsinə toxunmuşdur. Biliyi, təcrübəsi, istedadı olmayanların pula və mənəbə layiq görüldüyü halda istedad sahiblərinin bütün bünlardan məhrum olması, qıscası, layiq olduqları dəyəri görməməsi məsələsi şairi daim narahat edirdi.

XV əsr poeziyasında vəfa, dostluq, şikayət kimi motivlər də geniş yer alır. Dövrün istedadlı şairi Nemətullah Kişvəri isə bu mövzuları şeirinə gətirərkən öz həyatından, şəxsi mövqeyindən çıxış etmişdir. Kişvəri insanın dost-düşməndən, qohum-qardaşdan aralı düşməsinə, bir sözlə ictimai həyatdan kənar qalmasını faciə və bədbəxtlik kimi dəyərləndirir, insan cəmiyyətində normal ünsiyyətin böyük əhəmiyyət daşdığını vurğulayırdı.

Dövrünün elm və sənət sahibləri Həbibiyə biliyinə, hazırcavablığına, geniş dünyagörüşünə görə rəğbət və hörmət bəsləmişlər. Şairin yaradıcılığında kamil insan məsələsinə xüsusi yer verilmişdir. Hürufilik tərəfdarları haramın, qanun pozuntusunun olmadığı, haqq-ədalətin var olduğu, hər kəsin bərabər hüquq və öhdəliklər daşdığı ideal bir cəmiyyət qurmaq istəyirdilər. Həbibisi də belə

bir cəmiyyətdə yaşamağın yalnız Fəzlullahın nəsihət və vəsiyyətlərinə qulaq verib onun sözlərinə əməl edərək mümkün olacağını şeirlərində dönə-dönə vurğulayırdı.

İctimai səciyyə daşıyan, insanı təsvir edən, onun mənəvi aləmindən bəhs edən hər cür mövzuya Hidayət şeirlərində yer verilmişdir. Xüsusilə də bu mövzular ictimai varlıq olan insanı təbiətlə, ətraf mühitlə bağlılıq prizmasından görüb dəyərləndirməyə imkan verir. Əfsəhəddin Hidayətin qəzəlləri onun sufi görüşlərini, dünya, dostluq, düşmənlik, aqillik, igidlik və s. haqqındakı fikirlərini əks etdirir. Dünya və onun vəfasız insanları daim Hidayətin ictimai motivli qəzəllərinin əsas mövzusunı təşkil etmişdir.

İctimai-fəlsəfi təsir gücünə malik düşüncələrini sənət dili ilə sətirlərə köçürən şairlərimizdən biri də Xəlilidir. Şairin əsərlərində giley motivinin işləndiyini görə bilərik. Şikayət motivi bu şairimizin də yaradıcılığını səciyyələndirən ictimai mövzular içərisində yer alır.

XV əsr Azərbaycan poeziyasının ictimai mövzulara əsərlərində yer verən daha bir nümayəndəsi Hamididir. Onun şeirlərində dünyəvi eşq, həyatilik, gerçəkliklə yaxınlıq özünü daha çox göstərir. Şeirlərində dünyanı solub gedəcək çəmənliyə bənzətməsi, insan ömrünü gülün bir həftəlik ömrü ilə bərabər tutması kimi məqamlar Hamidini müəyyən dərəcədə Ömər Xəyyama yaxınlaşdırır. Bu tərzdə şeirlər onun dünyaya, insan ömrünə xəyyamvari baxışını, ictimai görüşlərini özündə əks etdirir. Maraqlı həyat hekayəsi, dövrünün hadisələrinə səmimi münasibətini ifadə etməsi və zəngin məzmunlu şeirləri ilə, Hamidi XV əsr ədəbiyyatımızda bir ictimai-mədəni hadisədir.

Tədqiqatlar göstərir ki, sənətkar ictimai-siyasi, ictimai-mədəni şəraitdən kənar yox, bu şərait daxilində tutularaq öyrənilməlidir. Şairlərin (öz dövrü üçün) ictimai fikrin formalaşmasındakı rolu, dini-fəlsəfi təmayüllərə münasibəti və bütün bunları ictimai-ədəbi baxış bucağından dəyərləndirib təhlil etməsi göz önündə tutulmalıdır. Belə ki, məhz XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının haqqında danışılan nümayəndələri ədəbi sima olaraq qalmamış, Azərbaycan tarixinin və ictimai fikrinin bu önəmli mərhələsində böyük ictimai rola malik şəxsiyyətlər kimi yetişib fəaliyyət göstərmişlər.

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafi **“XV əsr şairlərinin fəlsəfi-didaktik görüşləri”** adlanır. Bu paraqrafda XV yüzillik Azərbaycan

ədəbiyyatının fəlsəfi-didaktik məzmunundan bəhs edilmişdir, şairlərin maarifləndirici, öyüdverici düşüncələrinin bədii təqdimi təhlil edilmişdir. Ədəbiyyatda fəlsəfi-didaktik düşüncənin inkişafına geniş rəvac tapmış sufizm cərəyanının əhəmiyyətli təsiri olmuşdur. Təsəvvüfün bir kamilləşmə yolu, insanı mənəvi mükəmməliyə səsləyən didaktik təlqin hərəkəti olduğunu düşünsək, şairlərin onu öz fəlsəfi düşüncə və qənaətlərini ifadə etmək vasitəsi olaraq görməsi məntiqli və labüd haldır. XV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının da istər sırf təsəvvüf şairi hesab olunan nümayəndələri, istərsə də sufizmdən müəyyən dərəcədə təsirlənmiş məşhur simaları hikmət və nəsihət səciyyəli düşüncələrini məhz bu dini-fəlsəfi təlimin əsasları üzərində quraraq ifadə edirdilər. Bu mənada da öz irfani yaradıcılığı ilə bütün müsəlman Şərqişində şöhrət tapmış Qasım Ənvarın müəllifi olduğu fəlsəfi əsərlər şairin dərin sufi görüşlərinə işıq tutmaqdadır.

XV yüzillik şairimiz Cahanşah Həqiqi də orta əsrlərin dini-fəlsəfi təmayüllərinin təsiri ilə ərsəyə gələn şeirlər müəllifidir. . Həqiqinin didaktik təlqinində səbr, mərifət, idrak, nəfs və hərisliklə bağlı fikirlər aparıcı xarakter daşıyır. Şairin fikrincə, insan hiss və instinktlə yox, idrakla idarə olunmalıdır. Hərəkət və davranışları idraka tabe olmayan insanın başına ən çılğın və ağlasığmaz əhvalatlar gəlməsi labüddür.

Bədr Şirvaninin əsərlərində də hökmdara öyüd-nəsihət vermək, haqqa-ədalətə çağırış kimi xüsusiyyətlər kifayət qədərdir. Müdrik sənətkar şeirlərində nurani qocanın dili ilə cavanları elm öyrənərək ömürdən faydalanmağa çağırır. Bədrin yaradıcılığında diqqəti cəlb edən digər bir vacib cəhət isə onun bu cür didaktik-fəlsəfi görüşlərinin xalq dilindən, xalq təfəkküründən gələn zərbül-məsəllər, hikmətamiz ibarələr vasitəsilə təqdim olunmasıdır.

İnsanın dəyəri, onun öhdəlikləri, yer üzünün əsrəfi sayılmağa layiq olması XV əsr şairlərimizin fəlsəfi-irfani düşüncələrini məşğul edən başlıca məsələlər idi. Həmin dövrün istedadlı şairi Xəlili bu məsələlərdəki mövqeyini daha dəqiq və dolğun şəkildə ortaya qoymuşdur. Xəlili bir şeirində üzünü zahidə tutub insanı qiymətləndirməyi, onu ali varlıq olaraq görməyi tövsiyə edir. Şair şeirlərində dünyanın faniliyini hökmdarlara da xatırladır və onları ədalətli olmağa səsləyir. Xəlili şahın da, gədanın da sonda torpağa qarışacağını vurğulayaraq bu dünyada xeyir işlər görüb adil davranmaq

gərəkdiyini deyir. Didaktik düşüncə Xəlilinin poetik təqdimində olduqca inandırıcı, öyrədici xarakter daşıyır.

Hamidi də biliyin qüdrətini, elmin ziyasını bütün mənəvi qüsurlardan arınaraq kamilliyə doğru yol almaqda əsas vasitə olaraq görürdü. Hamidi təsvirlərində insanı elə bir uca mərtəbəyə qaldırır ki, o yüksəklikdə yalnız mükəmməllik vardır. Onun görmək istədiyi, tərənnüm etdiyi insan cılız və xırda hisslərdən, boş yerə edilən kiçik münaqişələrdən çox uzaqdır.

İnsanın mənəvi aləmi, ruhi və fikri azadlığı, təkmilləşmə cəhdləri, hikmətlər məcmusuna, yəni irfana doğru can atması, müdrik bir varlıq kimi yetişərək didaktik-əxlaqi təlqin yolunda özünün də töhfələr verməsi bu şairlərin fəlsəfi düşüncələrini məşğul edən əsas məsələlər idi və bütün bunlar son nəticədə bəşəriyyətin, insan cəmiyyətinin humanist dəyərlər zəminində inkişafına yönəlmişdi. Orta əsr şairlərimizin etik-fəlsəfi və əxlaqi-didaktik görüşlərinin araşdırılması onların əsərlərinin semantikasının düzgün anlaşılması və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin məzmun daxilində təhlili nöqtəyi-nəzərindən olduqca əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır⁶⁴.

⁶⁴ Hacıyeva K. XV əsr Azərbaycan poeziyasında təsəvvüf ənənələri (Cahanşah Həqiqi və Qasım Ənvarın farsca əsərləri əsasında) // “Şərq xalqları ədəbiyyatı:ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: “Elm”.–10-11 oktyabr. – 2014,– s.175-179; XV əsr şairi Hidayətullah bəyin divanı haqqında // – Bakı: “Elm və təhsil”. Filologoya məsələləri.– 2015. №1, – s.434-439; Cahanşah Həqiqinin fars dilində yazdığı şeirlərin mövzu xüsusiyyətləri // Bakı: BDU-nun mətbəəsi, Dil və Ədəbiyyat. – 2015. №2(94), – s.191-194; XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi hadisələrin bədii inikası// – Bakı: “Elm”. AMEA Xəbərlər Humanitar elmlər seriyası. – 2015. №1, – s.31-36; Qasım Ənvarın təsəvvüfi şeirləri // – Bakı: Bakı Avrasiya Universitetinin nəşri, Sivilizasiya. – 2015. № 9, – s. 42-46; XV əsr Azərbaycan şairi Bədr Şirvaninin poeziyasında klassik Şərq musiqisi // Türkoşlu xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri XV Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi. –2 may. – 2016, – s.100-104; Həbib poeziyasında hürufilik motivləri // –Bakı: “Elm və təhsil”. Filologiya məsələləri. – 2016. №7, – s. 376-381; Хуруфизм в произведениях Азербайджанских поэтов XV века // –Алматы: Казахский Национальный педагогический университет имени Абая. Хабаршы (Вестник). –2016. № 4 (58), – s. 106-112; 15. yüzüldə Osmanlı topraklarına gəç etmiş Azərbaycan şairləri

Tədqiqat işinin **“Janrlar və sənətkarlıq xüsusiyyətləri”** adlı dördüncü fəslə üç paragrafdan ibarətdir:

4.1. XV əsr poeziyasının janr xüsusiyyətləri

4.2. Sənətkarların dil və üslub özünəməxsusluqları

4.3. XV əsr Azərbaycan şeirində işlək bədii vasitələr

Sonuncu fəsilə XV əsr şairlərinin əsərlərinin üslub və dil xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilərək onları birləşdirən cəhətlərin üzə çıxarılmasına çalışılmışdır. Dövrün poeziyasının inkişafında özünə xas poetik dili və üslubu ilə seçilən sənətkarların rolu xüsusi dəyərləndirilmiş, sonrakı dövrlərdə yaranan şeirə mühüm təsiri bədii nümunələr işığında aydınlaşdırılmışdır. Klassik poetikanın ənənəvi təsvir və ifadə vasitələrinin dövrün poeziyasındakı inikası səkkiz divan şairinin (Həqiqi, Həbib, Bədr Şirvani, Kişvəri, Hamidi, Qazım Ənvar, Hidayət, Xəlili) türkcə (azərbaycanca) və farsca qələmə alınmış əsərləri əsasında araşdırılmış, adı çəkilən XV əsr sənətkarlarının daha çox müraciət etdikləri poetik vasitələrin işlənmə xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı şairlərin bədii ustalığıdakı özünəməxsusluqları göstərilmişdir.

Fəslin **“XV əsr poeziyasının janr xüsusiyyətləri”** adlı ilk paragrafında dövrün şairlərinin ən çox istifadə etdikləri şeir janrları və bu janrlarda nə dərəcədə müvəffəq olduqları araşdırılmışdır. Alınan qənaətə görə, dövrün Cahanşah Həqiqi, Nəmətullah Kişvəri, Xəlili, Əmir Hidayət, Həbib, Bədr Şirvani, və Hamidi kimi sənətkarları ən müxtəlif janrlarda mükəmməl poetik nümunələr yaradaraq XV əsr

// “Göç, Mültecilik və İnsanlık” Kartepe Zirvesi/The Kartepe Summit “Migration, Refugees and Humanity”, Abstract, – Kocaeli. –26-28 october. – 2019, – s. 138; Коранические мотивы и тасаввуф в поэзии Джаханшаха Хагиги // Международная научно-практическая конференция «Опыт исламоведческих исследований в контексте возрождения и развития отечественной богословской школы». Материалы международной научно-практической конференции, – Казань: издательский дом «МеДДоК». –2020. –20–22 ноября. –2019, – s.108-113; Şirvanşah I Xəlilullahın anası Bükə Xatuna həsr olunmuş mədhiyyə haqqında // AMEA Z.Bünyadov adına Şerqşünaslıq İnstitutu “Dəyişən dünyada qadın: Şerq və Qərb baxışı” beynəlxalq elmi konfransı. Tezislər, – Bakı: “Elm”. – 6-7 mart. – 2023, – s. 49; Historical motifs in 15th century Azerbaijani literature // – Hradec Králové: MAGNANIMITAS Assn. AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research. – 2023. Volume 13, Issue 2, Special Issue XXXV, – s. 130-134

ədəbiyyatımızı janr və mövzu baxımından zənginləşdirmişlər. Bu əsrdə ən çox işlənən janrlar rübai, qəzəl, qəsidə, məsnəvi olmuşdur. Cahənşah Həqiqinin tuyuğ janrında şeirlər yazması diqqətəlayiq hadisə kimi dəyərləndirilərək nümunələr gətirilmişdir. Şairin bəzi şeirlərinin yanlışlıqla Nəsiminin əsərləri arasında verildiyi qeyd olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu yüzilliyin şairlərindən Həbib, Kişvəri, Hidayət və Xəlilinin şeirlərinə sonrakı əsrlərdə bir çox nəzirə yazılmışdır. Nəzirə müəllifləri arasında Osmanlı divan şairləri ilə yanaşı, Xətai və Füzuli də vardır. Həbibinin isə müsəddəs janrında xalq şeirinə yaxın, oxucuya el deyimləri qədər sadə, doğma təsir bağışlayan şeir nümunələri yaratması xüsusi vurğulanmışdır. Yalnız Kişvəri və Bədr Şirvaninin yaradıcılığında rast gəlinən “müstəzad-rübai”lər də ayrıca janr kimi maraq doğurur. Bədr Şirvaninin şairlik qüdrətinin qəsidə janrında parlaması da xüsusi diqqət kəsb edir. Onun mədhiyyə, mərsiyyə, həcviyyə olaraq qələmə aldığı şeirlər şairin irsində bu janrın ən parlaq nümunələridir. Əmir Hidayət Azərbaycan dilində alınma sözlərdən çox az istifadə edərək gözəl qəzəl nümunələri yaratmışdır. Şairin “Su” rədifli qəzəli ən çox nəzəri cəlb edən və Füzulinin “Su” rədifli qəsidəsinin yaranmasına ilham qaynağı olduğu güman edilən diqqətəlayiq əsərdir. Xəlilinin “Könül” rədifli mürəbbəsi də dövrün ən çox oxunan, diqqətə səbəb olan əsərlərindəndir. Məzmunu göz ilə könülün mübahisəsi üzərində qurulan bu şeirə Osmanlı dövrü şairlərinin çox sayda nəzirələri vardır. Hamidinin təbiət təsvirlərinə geniş yer verdiyi diqqətəlayiq qəzəlləri vardır. Bilindiyi üzrə, XV yüzillikdə məsnəvi janrına da çox müraciət edilirdi. Haqqında danışdığımız şairlərdən Həqiqi, Xəlili və Bədr Şirvaninin məsnəviləri bu janrın gözəl nümunələri sayıla bilər.

Araşdırmadan bu qənaətə gələ bilərik ki, janr nöqtəyi-nəzərindən də zəngin olan XV yüzillik Azərbaycan poeziyası klassik ədəbiyyatımızın sonrakı yüzilliklərdəki janr, forma, məzmun istiqamətlərinin müəyyənlişməsində əhəmiyyətli və həlledici rol oynamışdır.

Fəslin “**Sənətkarların dil və üslub özünəməxsusluqları**” adlı ikinci paragrafında XV yüzillik Azərbaycan poeziyasında nəzəri cəlb edən dil xüsusiyyətləri, şairlərin fərdi üslublarındakı maraq doğuran özəlliklər araşdırılmışdır. Dövrün şairlərinin yaradıcılığında orijinallığı

əks etdirən məqamlar vurğulanmışdır. Anadilli poeziyamızda inkişaf və çiçəklənmə məhz XV yüzillik şairləri Həqiqi, Xəlili, Kişvəri, Hidayət kimi söz ustalarının istedadı və səyi ilə baş tutmuşdur. Onlar türk (Azərbaycan) dilinin daşdığı imkanlarla əruz vəznində uğurlu şeir nümunələri ərsəyə gətirmək üçün səy göstərir və buna ən gözəl şəkildə nail olurdular. Məhz belə qüdrətli şairlərin sayəsində yüzilliklər boyu yaranıb inkişaf edərək böyük rəğbət qazanmış farsdilli poeziyanın qarşısına üslubu, bədii ifadəsi, fərqli motivləri, dərin məzmunu və şeiriyyəti ilə heç də ondan geri qalmayan zəngin türkdilli yazılı ədəbiyyat çıxdı. Türk (Azərbaycan) dilində poetik tərzdə fikir söyləmək, üstəlik də əruz ölçüsünə sadıq qalmaq bu dönəmin şairlərinin böyük hünəri hesab olunmalıdır. Sözsüz ki, burada cığatay ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi, alim, mütəfəkkir Əlişir Nəvainin rolu böyükdür. O öz yaradıcılığı ilə əruzun türk dillərində yaranan poeziyaya, xüsusilə də təkkə ədəbiyyatına əsaslı şəkildə tətbiqinə rəvac vermişdir.

Qeyd etməliyik ki, oxucu üçün üslub daha çox estetik hadisədir və şeir onu yazan şairin üslubunun gözəlliyi, orijinallığı ilə bəyənilib təqdir edilir, məşhurlaşır. Xüsusilə də lirik şeirlər üslubun estetik səciyyəsini əks etdirən dəlillərdir. Bu dövrün sənətkarlarının yaradıcılığında həmin səciyyəni izləmək mümkündür.

Cahanşah Həqiqinin ana dilində qələmə aldığı şeirlər öz orijinal üslubu, ifadə tərzini ilə digər şairlərin əsərlərindən fərqlənir. Həqiqi üslubunun müəyyən dərəcədə Xətai irsində davam etdiyini demək olar. Kiçik şeirlərdə belə süjet yaratmağa meyllilik, müdriklik mövqeyi, nəsihətverici tərz bu şairlərin yaradıcılıq üslubuna xas cəhətlərdir.

Kişvəri poeziyası Azərbaycan şeir sənətinə təzə üslublar, müxtəlif yeni ənənələr və ən başlıcası, xalqilik kimi mühüm bir töhfə verdi. Onun poeziyasında əruzla rahat rəftar, sərbəst fikir ifadəsi vardır. Nemətullah Kişvərinin, eləcə də bəzi şairlərin üslubunu səciyyələndirən bir poetik tərz də mövcuddur ki, ondan bəhs etmək yerinə düşər. Bu tərz “çar dər çar” şeir şəkli ilə bağlıdır. Şeirinin misralarında dörd məfhum sadalanır ki, burada da sənətkarın geniş təxəyyül gücünün və zəngin söz bazasının olması vacibdir. Onu vurğulamaq yerinə düşər ki, “çar dər çar” bir bədii vasitə və ya poetik fiqur olmayıb şeirdə sənətkarlıq bacarığının, söz ustalığının nümayiş etdirildiyi bir poetik tərzdir. “Çar dər çar” Sah

Qasım Ənvar və Bədr Şirvani kimi şairlərin bədii irsində də yer almışdır.

Əsrin digər istedadlı yetirməsi Əfsəhəddin Hidayətın poetik üslubu da ana dilində rahatlıqla, çətinlik çəkmədən, oxucunun göz və qulaq zövqünü korlamadan əruz vəznində yüksək bədii sıqlətli, diləyatımlı, xalq şeirinə yaxın poetik nümunələr yaratmaqla xarakterizə edilə bilər. Şairin əsərlərinə xarakterik olan digər bir səciyyəvi üslubi xüsusiyyət isə xalq yaradıcılığında qidalanmış olmasıdır.

Dil və üslub nöqtəyi-nəzərindən təhlil edildikdə Qasım Ənvar şeirlərinin öz rəvanlığı, oxunaqlığı, axıcı olması və dərin lirizmi ilə seçildiyini görürük. Onun şeirlərində dil və üslub cəhətdən xüsusilə diqqəti cəlb edən və ona daha çox dəyər qazandıran isə onların sadə ana dilimizdə, xalq şeirinə bənzər şəkildə deyilmiş olmasıdır. Şairin işlətdiyi cinaslar bayatı və qoşmalardakı doğma koloriti və xəlqiliyi özündə qoruyub saxlamışdır.

Həbibü üslubunun özəlliyi də məhz ondadır ki, o həm orta əsrlər Azərbaycan şeirinin inkişaf etdiyi bir çevrədə, həm Osmanlı ədəbiyyatı mühitində, həm də yeni ədəbi inkişaf mərhələlərində tam şəkildə anlaşılır, zövqləri oxşayır. Şairin fikirlərini ifadə etdiyi dil və tərz də onun sənətinin milli köklərə dayandığını göstərir. Həbibü şeirinin özü öz orijinal xüsusiyyətləri barədə aydın təsəvvür yaradan sənət şedevridir, xalq yaradıcılığımızı yaşadan poetik dil hadisəsidir.

Türkcə şeirlərin yazılıb oxunduğu ədəbi çevrədən əsərlərini farsca yazan Hamidin də ilham aldığı, öz dilinə və üslubuna güvənərək sənətkarlıq baxımından yüksək qiymətləndirilən əsərlər ortaya qoyduğu bir həqiqətdir. Həzin poetik kədər, özünəməxsus üslubla canlılıq qazanmış ənənəvi lirizm Hamidi şeirlərini səciyyəviləndirən cəhətlərdir.

Özünəməxsus ifadə tərzini, türkcə (azərbaycanca) əruz vəznində yazmaq sərbəstliyi, bu vəznə rahat davranma qabiliyyəti Xəlili şeirlərinin əsas üslubi keyfiyyətlərindəndir. Şairin üslubunun bir çox qələm sahiblərinin yaradıcılığında davam etdiyini görmək mümkündür. Xəlili özündən sonrakı şairlərin, xüsusilə də Xətai ilə Füzulinin yaradıcılığına da qalıcı təsir edən bir üslubda yazmış, orta əsrlər Azərbaycan şeirinin dil, üslub xüsusiyyətlərinə öz orijinal çalarlarını qatmışdır.

Bədr Şirvanini də sələflərindən, eləcə də müasirlərindən fərqləndirən müəyyən xüsusiyyətlər vardır. Bədr Şirvani şeirlərində

daxili qafiyələrə çox yer vermişdir. Onun üslubuna xas cəhətlərdən biri də qəsidələrindəki “nəsb” adlanan hissənin fərqli tərzdə olmasıdır. Onun qəsidələrinin nəsb hissəsində doğma yurdun – Azərbaycanın təbiət gözəllikləri böyük məəbbətlə vəsf olunur. Bədr Şirvanini başqa farsdilli Azərbaycan şairlərindən fərqləndirən daha bir mühüm xüsusiyyət isə onun öz əsərlərində azərbaycanca sözlərdən nisbətən çox istifadə etməsidir. Bu cəhət onun həm öz doğma dilini, həm də fars dilini gözəl bilməsi ilə bağlıdır.

XV əsr Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında üslub və dil xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqca görürük ki, bu sənətkarların ədəbi irsi ayrı-ayrılıqda müəyyən fərdi keyfiyyətləri ilə fərqlənməklə bərabər ümumi cəhətlər də daşıyır. Bu cəhətlər, əsasən həmin dövrdəki dini-fəlsəfi təlimlərin təsirində, ana dilli şeirimizin təkmilləşməyə doğru getməsində və sonrakı əsr ədəbiyyatının formalaşmasında oynadığı rolda özünü göstərir.

Fəslin **“XV əsr Azərbaycan şeirində işlək bədii vasitələr”** adlı üçüncü paragrafında dövrün şairlərinin ən çox müraciət etdiyi poetik fiqurlar, şeirdə obrazlılığı artırmaq üçün istifadə olunan bədii vasitələrin işlənmə xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Nümunələr üzərində aparılan təhlillər əsasında XV yüzillik Azərbaycan şeirinin işlək poetik vasitələri müəyyən edilmişdir.

Dövrün ədəbiyyatının ətraflı araşdırılmasında maraqlı və önəmli məsələlərdən biri poeziyada ən çox işlənən bədii təsvir və ifadə vasitələridir. Sözsüz ki, burada nümunələr üzərində aparılan tədqiq-təhlil prosesi çox önəmlidir. XV yüzillik şairlərinin öz əsərlərində müxtəlif bədii kateqoriyalardan və poetik fiqurlardan necə və harada istifadə etdiyini, onların şairlik qüdrətinin söz sənətindəki hansı incə məqamlarda parlayıb üzə çıxdığını araşdırmaq, əsərlərindəki poetik xüsusiyyətləri təhlilə cəlb edib qarşılaşdırmalar aparmaq bizi maraqlı və dolğun nəticələrə gətirir. Şeir məclislərində aparılan müsairələrdə, tərtib etdikləri divanlarda, ümumiyyətlə ədəbi rəqabətdə sənət hünərlərini göstərməyə çalışan şairlərin “silahı” məhz haqqında danışacağımız həmin poetik vasitələr idi.

Şərq poetikasına məxsus müxtəlif ifadə və təsvir vasitələrindən faydalanan Həqiqi yazdığı şeirlərin mənə və forma baxımından maraqlı və cəlbedici olmasına xüsusilə fikir vermişdir. Şairin daha çox məcaz və

təşbehlərdən istifadə etdiyini deyə bilərik. Həqiqi yaradıcılığında təşxis və təlimlər də çox işlənmişdir. Şeirlər üzərində aparılan təhlillər şairin təzad, cinas və bədii xitabdan da geniş istifadə etdiyini göstərir. Həqiqinin farsca qəzəllərində də bədii xitabın şeirə başqa bir rəvnəq verdiyini, onu mənə və məzmunca zənginləşdirib təsirini qüvvətləndirdiyini görə bilərik. Həqiqi Divanına daxil olan şeirlərdə də təsəvvüf şeirinin obrazlar sistemi üstünlük təşkil edir. Təsəvvüf şeirinin daimi atributları olan “zülfi”, “dodaq”, “mey” və s. Həqiqi qələmində də özünəməxsus poetik çalar qazanaraq ilahi eşqin tərənnümünə yeni rənglər əlavə etmişdir. Xalq deyimlərindən faydalanmaya və qədim türkdilli abidələrdə, şifahi xalq ədəbiyyatında rast gəlinən alliterasiyaya onun şeirlərində də təsadüf edilir.

Kişvərinin şeirlərindəki poetik dolğunluq, obrazlılıq oxucu ilə sənətkar arasında güclü bir yaxınlaşma, qüvvətli bir cazibənin yaranmasına səbəb olur. Təşbeh, mübaligə, məcaz şairin çox müraciət etdiyi bədii vasitələrdir. Kişvəri şeirlərində bir çox hallarda bədii xitab məcazla ifadə olunmuşdur. Kişvəri mənəni daha təsirli və obrazlı şəkildə çatdırmaq üçün lazım gəldikcə bədii sualdan istifadə etmişdir. Kişvərinin əsərlərində yer verdiyi bədii təsvir vasitələrinin sadə xalq dilindən götürüldüyünü görürük.

Dövrün qüdrətli şairlərindən olan Bədr Şirvani də şeirlərində müxtəlif poetik fiqurlardan istifadə etmişdir. Bunlardan təşbeh, məcaz, cinas, istiarə, təzad, qəlb, mübaligə, bədii sual, bədii mükəlimə şairin yaradıcılığında daha çox işlənmişdir. Bədr Şirvanini başqa sənətkarlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət isə onun bir məfhumun təsviri üçün çoxlu təşbehlərdən istifadə etməsidir. Bədr Şirvaninin yazdığı qəzəl və qəsidələrdə bədii sual çox işlənmişdir. Şair əsərlərində “bədii sual”la yanaşı, “sual-cavab” kimi tanınan ifadə vasitəsinə də geniş yer vermişdir. Bədr Şirvaninin Divanında maraq doğuran məqamlardan biri də onun lüğəzləridir.

Həbibə hürufi görüşlü şair olsa da, onun çoxlu hürufilik terminlərindən istifadə edərək oxucunu yormadığı şeirlərindən bəllidir. Şairin əsərlərində çoxlu sayda təşbeh, istiarə və məcazların işləndiyini görürük. Həbibə şeirlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin xalq yaradıcılığından qaynaqlandığını qeyd edən tədqiqatçı Gülçin Babayeva yazır: *“Əlbəttə, ifadə etdiyi fəlsəfi-sufi anlamına görə, Həbibinin bədii*

*təyinləri daha mürəkkəb və zəngin olsa da, xalq ruhuna bağlı milli xüsusiyyətləri saxlamaqdadır. Bu cəhətlərdən biri şairin rədif və qəfiyə seçimində xalq dilindən faydalanmasıdır*⁶⁵. Şairin “neyləyim”, “eylər”, “mənim” və s. rədifli şeirləri alimin mövqeyini təsdiq etməkdədir.

Dövrün ədiblərindən Əmir Hidayət də təsəvvüflə bağlı istilahlara yaxşı bələd olan, lakin tam bir sufi şairi olmaması səbəbindən yaradıcılığında əsasən dünyəvi eşqin tərənnümünə yer verən sənətkarlarımızdandır. Onun insan gözəlliyinin təsvirində təbiət elementlərindən istifadə etməsi təsadüfi olmayıb onun təbiətə xüsusi bir vurğunluqla yanaşması ilə əlaqədardır. Hidayətin qəzəllərində maraqlı təşbeh, cinas, mübaliğə və istiarələrin iştirakı, yeri gəldikcə istifhəm, xitab, təmsil və bədii mükəllimədən istifadə olunması onlara xüsusi bədii canlılıq qazandırmışdır. Əfsəhəddin Hidayətin şeirləri şərq poetik fiqurlarının anadilli poeziyamızda ən gözəl şəkildə tətbiq olunduğu nümunələrdəndir.

XV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatında işlək poetik fiqurların əks olunduğu daha bir ədəbi qaynaq anadilli şeirimizin parlaq nümayəndəsi Xəlilinin yaradıcılığıdır. Şairin zəngin və əlvan poetik təsvirləri onun yüksək sənətkarlığından danışmağa zəmin yaradır. Təşbeh, məcaz və bədii xitab şairin şeirlərində ən çox rast gəlinən bədii vasitələrdir.

Araşdırmaya cəlb etdiyimiz şairlərin yaradıcılıqlarını analiz edərkən onların əsərlərinin başlıca bədii xüsusiyyətlərini öyrənməyə çalışdıq. Nəticə olaraq, şairlərin bu və ya digər poetik özəlliklərini əks etdirən cəhətlər özünü daha qabarıq biruzə verərək tədqiqatın maraqlı gedişatla irəliləməsinə şərait yaratmış oldu.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır: ⁶⁶

⁶⁵ Babayeva, G. Həbib: həyatı və sənəti /G. Babayeva. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2018. – s. 58

⁶⁶ Hacıyeva K. Bədr Şirvani lirik qəzəllər şairi kimi // – Bakı: “Elm və təhsil”. Filologiya məsələləri. – 2012. №3, – s. 579-584; “Cinas”, “təlmih” və “istifhəm”in Bədr Şirvani və Həqiqinin divanlarında işlənməsi // “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri” mövzusunda XIII Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: “Elm və təhsil”. – 24 may. 2013, – s. 199-205; Kişvəri poeziyasının Füzuli şeirinə təsiri haqqında // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: BSU, “Mütərcim”. –

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir:

- Tədqiqatlar göstərir ki, XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmasında ilkin ədəbi-tarixi məxəzlər xüsusi yerə və əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan təzkirələr, cümlələr, bəyazlar mühüm və mötəbər qaynaq hesab olunur. O cümlədən əsrin ədəbi-tarixi mənzərəsini əks etdirən salnamələr, “Şahnamə”, “Qəzavatnamə” tərzində yazılmış əsərlər və nəzirə məcmuələri də dövrün poeziyasının əhatəli şəkildə araşdırılmasında ilkin ədəbi məxəz kimi dəyərləndirilir.

- Araşdırma prosesində bir daha bu qənaətə gəlirik ki, müasirlərinin dövrün şairləri haqqındakı qənaətləri onların həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi üçün bir sıra tutarlı faktları əhatə etdiyindən həmin fikirlər diqqətdən kənar qalmamalı, tədqiqat prosesində nəzərə alınmalıdır.

- Araşdırma zamanı XV yüzillik Azərbaycan poeziyasının tədqiqat tarixini nəzərdən keçirərkən müasir dövrdə bu istiqamətdə bir sıra elmi işlərin yerinə yetirildiyinə və tərcümələrin edildiyinə baxmayaraq dövr ədəbiyyatının aparıcı nümayəndələrinin zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığının yetərinə işıqlandırılmadığı qənaətinə gəlirik. Fikrimizcə, XV yüzillik şairlərimizin irsinin daha əhatəli tədqiqata cəlb

5-7 may. – 2015, – s.421-423; Anadilli şeir tariximizdə Həbib poeziyasının yeri // Ulu Öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: BSU, “Mütərcim”. – 3-5 may. 2016, – s. 335-336; Halili şairlərinin digər klassik Türk şairlərinin yaradıcılığına etkisi // Uluslararası Türk Dünyası təhsil bilimləri və sosial bilimler kongresi bildiri, – Ankara: Türk təhsil-sənəti mərkəzi yayınları. – 1-4 Aralık. – 2016, – s. 289-296; “Çar dər çar” XV əsr şairlərinin əsərlərində // – Bakı: “Elm və təhsil”. Filologiya məsələləri. – 2017. № 2, – s. 284-292; Füzulinin sələfi Əmir Hidayət // – Bakı: “Mütərcim”. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Qızlar Universiteti Elmi əsərlər. – 2017. № 3 (31), – s. 8-12; Bədr Şirvaninin farsca divanındakı Azərbaycan (türk) sözləri və ana dilində yazdığı şeirlər haqqında // “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: “Elm”. – 24-25 aprel. 2017, – s. 213-216; Фузулий ва XV аср Озарбайжон адабиёти/ Fuzuli and the 15th century Azerbaijan literature // International Journal Of Word Art, – Tashkent: – 2018, – s.16-30; Füzuli və XV əsr Azərbaycan şeiri // IX халықаралық түркология конгресси Түркі мәдениеті мен өркениетінің сабақтастығы материалдардың жинағы, – Түркістан: Ахмет Ясауи университеті. – 20-22 Қазан. – 2021, – s. 657-665.

edilməsinə ehtiyac vardır.

- Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, XV yüzillik mühüm tarixi, ictimai, mədəni hadisələrin baş verdiyi, dövrün ədəbiyyatının da bu hadisələrdən təsirlənməklə bərabər müəyyən ictimai-mədəni mühitin formalaşmasında rol oynadığı bir tarixi döndürdür. Dövrün ictimai, siyasi, mədəni mühitinin düzgün təhlil edilməsi XV əsr Azərbaycan poeziyasının mövzu və mahiyyət baxımından doğru səciyyələndirilməsinə imkan verir.

- Tədqiqatlar XV əsr Azərbaycan ədəbi mühitinin daha öncəki əsrlərin ədəbi ənənələri əsasında inkişaf etdiyini, lakin daha çox məsnəvilərin və nəzirələrin yazılması kimi cəhətlərlə xarakterizə edildiyini göstərir. Ədəbi mühit dövrün şairlərinin yaradıcılıqları, sənətə münasibətləri və mövcud ədəbi cərəyanlardan aldıkları təsir nəticəsində formalaşdı. Araşdırmalarımız göstərir ki, zəngin poetik irs və təcrübədən bəhrələnərək yeni bədii müstəvidə inkişaf edən, eyni zamanda sonrakı əsrlər poeziyasını təsir altına alan XV yüzillik ədəbi mühiti yüksək qiymətləndirilməlidir.

- Araşdırma zamanı XV əsr Azərbaycan poeziyasında saray şeiri, nümayəndələri, saray ədəbiyyatı ənənələri gözdən keçirilmiş və şairlərin yaradıcılığının saray mühitindən mövzu və forma əlvanlığı əxz etdiyi ilə bağlı qənaət əldə olunmuşdur. Nəticə olaraq, XV yüzillik Azərbaycan poeziyasında müşahidə olunan saray ənənələrinin ədəbiyyatımızın sonrakı inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyi qeyd edilmişdir.

- Tədqiqat işində XV əsr şairlərinin poetik irsinin əsas mövzu xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilmiş, onların özündən sonrakı şairlərin yaradıcılığına təsiri araşdırılmışdır. Araşdırma nəticəsində bu qənaətə gəlirik ki, XV əsr Azərbaycan şairləri öz poetik istedadlarını, sənətkarlıqlarını nümayiş etdirməklə bərabər müasiri olduqları döndürin mühüm tarixi hadisələrindən bəhs edərək həmin tarixi-siyasi şərait haqqında da dolğun və geniş təsəvvür yarada bilmişlər. XV yüzillik şairlərinin əsərlərində tarixi motivlərə üstünlük verilmişdir. Bu motivlər şeir daxilində ayrı-ayrı tarixi epizodların təsvir edilməsi, tarixi şəxsiyyətlərin adlarının çəkilməsi və maddeyi-tarixlərin verilməsi şəklinə özünü göstərmişdir.

- Tədqiqatımızda XV yüzillik Azərbaycan poeziyası nümayəndələrinin dövrün siyasi və mədəni proseslərinə münasibəti və

bu proseslərdə bilavasitə iştirakı araşdırılmışdır. XV yüzillik Azərbaycan şeirinin başlıca problematikası və mövzuları diqqətlə nəzərdən keçirilmişdir. XV yüzilliyin poeziyasında dünyəvi motivlərin güclənməsini şərtləndirən tarixi-ictimai şəraitin şairlərin poetik düşüncəsinə təsiri barədə qeydlər aparılmışdır. Tədqiqat zamanı ümumilikdə dövrün ədəbi-ictimai həyatının poeziyada bədii təqdim özəlliklərini əks etdirən amillər nəzərdən keçirilmiş, gətirilən nümunələr təhlil edilmişdir. XV əsr şairlərinin yaradıcılıqlarının sonrakı dövr poeziyasına təsiri araşdırılmış, bu dövrdə nəzirə ənənəsinin davam etdirilməsində mühüm rolunu oynayan sənətkarların fəaliyyəti nümunələr əsasında tədqiq və təhlilə cəlb olunmuşdur. Aparılan araşdırma göstərir ki, XV yüzillik Azərbaycan poeziyası özündə aktual ictimai mövzuları, müəlliflərin ictimai baxışlarını əks etdirir.

- Apardığımız araşdırmada didaktik-fəlsəfi, irfani görüşlərin bədii yaradıcılıqda yeri gətirilən misallar əsasında öyrənilmiş, XV əsr şairlərinin ictimai-fəlsəfi fikirlərindəki ümumi və fərqli cəhətlər vurğulanmış, dövrün ədəbi ənənələri içərisində təsəvvüfün yeri və şairlərin yaradıcılığında sufizm motivləri haqqında mülahizələr irəli sürülmüşdür. Araşdırmamızda Şah Qasım Ənvar, Xəlili, Bədr Şirvani, Əmir Əfsəhəddin Hidayətullah bəy, Nemətullah Kişvəri, Cahanşah Həqiqi, Hamidi və Həbibini yaradıcılığında dövrün tarixi, ictimai və fəlsəfi mühitini əks etdirən məqamlardan ətraflı bəhs olunmuşdur. Tədqiq prosesində dövrün şairlərinin insan əxlaqı, şəxsiyyət ucalığı, dünya və həyatla bağlı fəlsəfi xarakterli mülahizələri ayrı-ayrılıqda araşdırılmış, onların mütəfəkkir tərəfləri işıqlandırılmışdır. Bəşəriyyətin, insan cəmiyyətinin humanist dəyərlər zəminində inkişafına yönəlmiş fikirlər bədii-estetik kontekstdən dəyərləndirilmişdir.

- Tədqiqat prosesində dövrün poeziyasında daha geniş istifadə olunan janrlar və onların işlənmə özəllikləri qeyd edilmişdir. Araşdırdığımız dövrün ədəbiyyatında qəzəl və məsnəvinin ən işlək janrlar olduğu müəyyənləşdirilmişdir. XV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının janr cəhətdən də zəngin olduğu, çoxəsrlik poeziyamızın sonrakı yüzilliklərdəki forma, məzmun və janr istiqamətlərinin dəqiqləşməsində əhəmiyyətli və həlledici rol oynadığı müəyyən edilmişdir.

- Araşdırmada XV əsr poeziyasının dil və üslub nöqtəyi-nəzərindən tədqiqinə ayrıca yer verilmişdir. Öz poetik ifadə tərzii ilə seçilən sənətkarların XV əsr şeirinin inkişafındakı rolu müəyyən edilmiş və ümumi cəhətlərə diqqət yetirilmişdir. Tədqiqat prosesində şairlərin yaradıcılığında özünü daha çox biruzə verən üslubi xüsusiyyətlər vurğulanmış, dil və ifadə nöqtəyi-nəzərindən müəyyən edilən özünəməxsusluqlara toxunulmuşdur. Azərbaycan anadilli şeirinin inkişafında XV yüzillik şairlərimizin danılmaz rolu gətirilən faktlar və nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

- Tədqiqat zamanı bədii vasitələrin dövr ədəbiyyatındakı işlənmə tezliyi və özəllikləri araşdırılmış, dövrün sənətkarlarının bir çoxunun saray mühitində qurulan şeir məclislərində iştirak və inkişafının onların əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə müsbət təsiri vurğulanmışdır. Şeir məclislərində şairlərin rəqabət apararaq daha maraqlı poetik obrazlar yaratmağa çalışmaları, bu zaman ən müxtəlif bədii ifadə və təsvir vasitələrinə müraciət etmələri də araşdırmada öz dolğun əksini tapmışdır.

Aparılan tədqiqatlardan bu qənaətə gəlirik ki, XV əsr Azərbaycan poeziyası dövrün ictimai-tarixi və mədəni mənzərəsini daha çox əks etdirməsi, özündə çoxlu dil və üslub özünəməxsusluqları daşması ilə seçilir. XV yüzillik poeziyamızın da daxil olduğu orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı özünün ideya-bədii xüsusiyyətləri, enişli, yoxuşlu inkişafı, əks etdirdiyi ictimai, tarixi, fəlsəfi, didaktik və həyati məzmunu ilə orta çağ Şərqi ədəbiyyatının ayrılmaz bir hissəsidir.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin dərc olunmuş
aşağıdakı elmi işlərində öz əksini tapmışdır:**

1. Hacıyeva K. Bədr Şirvani lirik qəzəllər şairi kimi // – Bakı: “Elm və təhsil”, Filologiya məsələləri. – 2012. №3, – s. 579-584.
2. Hacıyeva K. “Cinas”, “təlmih” və “istifhəm”in Bədr Şirvani və Həqiqinin divanlarında işlənməsi // “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri” mövzusunda XIII Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: “Elm və təhsil”, – 24 may, – 2013. – s.199-205.
3. Hacıyeva K. Orta əsr Azərbaycan poeziyası və Şərqi ədəbi-bədii

- mühiti (XV əsr ədəbiyyatı əsasında) // – Bakı: “Elm və təhsil”, Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri). –2014. XXV cild, – s.52-60.
4. Hacıyeva K. Kişvəri şeirinin cazibəsi // – Bakı: BDU-nun mətbəəsi, Dil və ədəbiyyat. – 2014. №1(89), – s. 173-177.
 5. Hacıyeva K. XV əsr Azərbaycan poeziyasında təsəvvüf ənənələri (Cahanşah Həqiqi və Qasım Ənvarın farsca əsərləri əsasında) // “Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: “Elm”. –10-11 oktyabr. –2014 .– s.175-179.
 6. Hacıyeva K. Əfsəhəddin Hidayət qəzəllərinin ideya-bədii xüsusiyyətləri // Çağımızdan görünən orta əsrlər Prof. R. Azadəyə həsr olunmuş II Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: “Elm”. –15-16 dekabr. –2014. – s.188-193.
 7. Гаджиева К. Сравнительно-историческое изучение азербайджанской литературы XV века в контексте исследования классической восточной поэзии // – Симферополь: Таврический Национальный Университет, Ученые записки Таврического Национального Университета им. В. И. Вернадского. – 2014. Том 27 [66], №3, – s. 335-344.
 8. Hacıyeva K. Karakoyunlu Cihanşah Hakiki'nin Farsça Divanı üzerine // – I. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu bildiri, – Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları. – 12-13 Kasım. – 2014, – s. 14-18.
 9. Hacıyeva K. XV əsr şairi Hidayətullah bəyin divanı haqqında // – Bakı: “Elm və təhsil”, Filologoya məsələləri. – 2015. №1, – s.434-439.
 10. Hacıyeva K. Cahanşah Həqiqinin fars dilində yazdığı şeirlərin mövzu xüsusiyyətləri // Bakı: BDU-nun mətbəəsi, Dil və Ədəbiyyat. – 2015. №2(94), – s.191-194.
 11. Hacıyeva K. XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi hadisələrin bədii inikası // – Bakı: “Elm”, AMEA Xəbərlər Humanitar elmlər seriyası. – 2015. №1, – s.31-36.
 12. Hacıyeva K. Qasım Ənvarın təsəvvüfi şeirləri // – Bakı: Bakı Avrasiya Universitetinin nəşri, Sivilizasiya. – 2015. № 9, – s. 42-46.

13. Hacıyeva K. Kişvəri poeziyasının Füzuli şeirinə təsiri haqqında // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: BSU, ”Mütərcim”. – 5-7 may. – 2015, – s.421-423.
14. Hacıyeva K. Xəlili yaradıcılığında ictimai mövzuların hürufi dünyagörüşü ilə bağlılığı // – Naxçıvan: ADPU-nun mətbəəsi, Axtarışlar (AMEA Naxçıvan bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu). – 2016. Cild 6, №1, – s. 68-75.
15. Hacıyeva K. Həbib poeziyasında hürufilik motivləri // –Bakı: “Elm və təhsil”, Filologiya məsələləri. – 2016. №7, – s. 376-381.
16. Гаджиева К. Хуруфизм в произведениях Азербайджанских поэтов XV века // – Алматы: Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Хабаршы (Вестник). – 2016. № 4 (58), – s. 106-112.
17. Hacıyeva K. XV əsr Azərbaycan şairi Bədr Şirvaninin poeziyasında klassik Şərq musiqisi // Türksöylü xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri XV Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi. – 2 may, – 2016, – s. 100-104.
18. Hacıyeva K. Anadilli şeir tariximizdə Həbib poeziyasının yeri // Ulu Öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: BSU, “Mütərcim”. – 3-5 may. – 2016, – s. 335-336.
19. Hacıyeva K. Halili şiirlərinin digər klasik Türk şairlərinin yaradıcılığına etkisi // Uluslararası Türk Dünyası eğitim bilimleri ve sosyal bilimler kongresi bildirileri, – Ankara: Türk eğitim-sen genel merkezi yayımları. – 1-4 Aralık. – 2016, – s. 289-296.
20. Hacıyeva K. “Çar dər çar” XV əsr şairlərinin əsərlərində // – Bakı: “Elm və təhsil”, Filologiya məsələləri.– 2017. № 2, – s. 284-292.
21. Hacıyeva K. Hamidi şiirlərinin ideya xüsusiyyətləri // – Bakı: BDU-nun mətbəəsi, Dil və ədəbiyyat. – 2017. № 1(101), – s. 291-293.
22. Hacıyeva K. XV əsr Azərbaycan şairi Bədr Şirvani Əfzələddin Xaqani haqqında // – Bakı: “Elm və təhsil”, Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri). – 2017. XXX cild, – s. 57-65.

23. Hacıyeva K. Füzulinin sələfi Əmir Hidayət // – Bakı: “Mütərcim”, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Qızlar Universiteti Elmi əsərlər. – 2017. № 3 (31), – s. 8-12
24. Hacıyeva K. XV əsr Azərbaycan şairi Xəlilinin əsərlərinə yazılan nəzirlər haqqında //– Bakı: “Elm və təhsil”, Ədəbiyyat məcmuəsi(Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri). – 2017. XXXI cild , – s. 113-120.
25. Hacıyeva K. Bədr Şirvaninin farsca divanındakı Azərbaycan (türk) sözləri və ana dilində yazdığı şeirlər haqqında // “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: “Elm”. 24-25 aprel. – 2017, – s. 213-216.
26. Хажиева К. Фузулий ва XV аср Озарбайжон адабиёти/ Fuzuli and the 15th century Azerbaijan literature // – Tashkent: Expert Lawyers LLC, International Journal Of Word Art. – 2018. № 2, – s. 30-36.
27. Hacıyeva K. Nəvai irsinin Kişvəri yaradıcılığına təsiri // Alisher Navoiy ijodiy merosining umumbashariyat ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyotidagi o’rni mavzusidagi II an’anaviy xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, – Toshkent: “O’zbekiston”. – 6-7 fevral. –2018, – s. 198-201.
28. Hacıyeva K. 15. yüzyılda Osmanlı topraklarına göç etmiş Azərbaycan şairleri // “Göç, Mültecilik ve İnsanlık” Kartepe Zirvesi/The Kartepe Summit “Migration, Refugees and Humanity”, Abstract, – Kocaeli. –26-28 october. – 2019, – s. 138.
29. Hacıyeva K. Nəsimi şeirinin XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri // “Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün” II Beynəlxalq elmi konfransının materialları, – Bakı: “Elm”. – 8-11 dekabr. – 2019, – s. 245-250.
30. Гаджиева К. Коранические мотивы и тасаввуф в поэзии Джаханшаха Хагиги //Международная научно-практическая конференция «Опыт исламоведческих исследований в контексте возрождения и развития отечественной богословской школы». Материалы международной научно-практической конференции, – Казань: издательский дом «МеДДоК». – 2020. – 20-22 ноября. – 2019, – s. 108-113.
31. Hacıyeva K. Cahanşah Həqiqi məsnəvilərinin yaranmasında Mövlana yaradıcılığının rolu // – Türkiyə: Uluslararası Hakemli

- // “Eу Nәsimi, cahanı tutdu sözü” II Beynәlxalq elmi konfransının materialları, – Bakı: “Elm”. – 8-11 dekabr. – 2019, – s. 245-250.
30. Гаджиева К. Коранические мотивы и тасаввуф в поэзии Джаханшаха Хагиги // Международная научно-практическая конференция «Опыт исламоведческих исследований в контексте возрождения и развития отечественной богословской школы». Материалы международной научно-практической конференции, – Казань: издательский дом «МеДДоК». – 2020. – 20-22 ноября. – 2019, – s. 108-113.
31. Hacıyeva K. Cahanshah Həqiqi məsnəvilərinin yaranmasında Mövlana yaradıcılığının rolu // – Türkiyə: Uluslararası Hakemli Elektron Dergi Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi. – 2021. Cild: 8 №3, Ek, – s.112-123.
32. Hacıyeva K. Hamidinin türkçə və farsca şeirlərində işlənmiş əsas mövzular haqqında // Uluslararası Şehriyar dil ve edebiyat sempozyumu Bildiriler kitabı, – Erzurum: “Atayayınları”. – 23-24 Eylül. – 2021, – s.165-171.
33. Hacıyeva K. Füzuli və XV əsr Azərbaycan şeiri // IX халықаралық түркология конгреси Түркі мәдениеті мен өркениетінің сабақтастығы материалдардың жинағы, – Түркістан: Ахмет Ясауи университеті. – 20-22 Қазан. – 2021, – s. 657-665.
34. Hacıyeva K. Historical motifs in 15th century Azerbaijani literature // – Hradec Králové: MAGNANIMITAS Assn., AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research. – 2023. Volume 13, Issue 2, Special Issue XXXV, – s. 130-134.
35. Hacıyeva K. Şirvanşah I Xəlilullahın anası Bikə Xatuna həsr olunmuş mədhiyyə haqqında // AMEA Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu “Dəyişən dünyada qadın: Şərq və Qərb baxışı” beynəlxalq elmi konfransı. Tezislər, – Bakı: “Elm”. – 6-7 mart. – 2023. – s. 49.

Dissertasiyanın müdafiəsi 13 fevral 2024-cü il tarixində saat 12.30-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05-Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı-Az-1143, Bakı ş., H.Cavid pr. 115, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. IV mərtəbə, Elektron akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 15.11.2023

Kağızın formatı: A5

Həcm: 83 426

Tiraj: 100 nüsxə